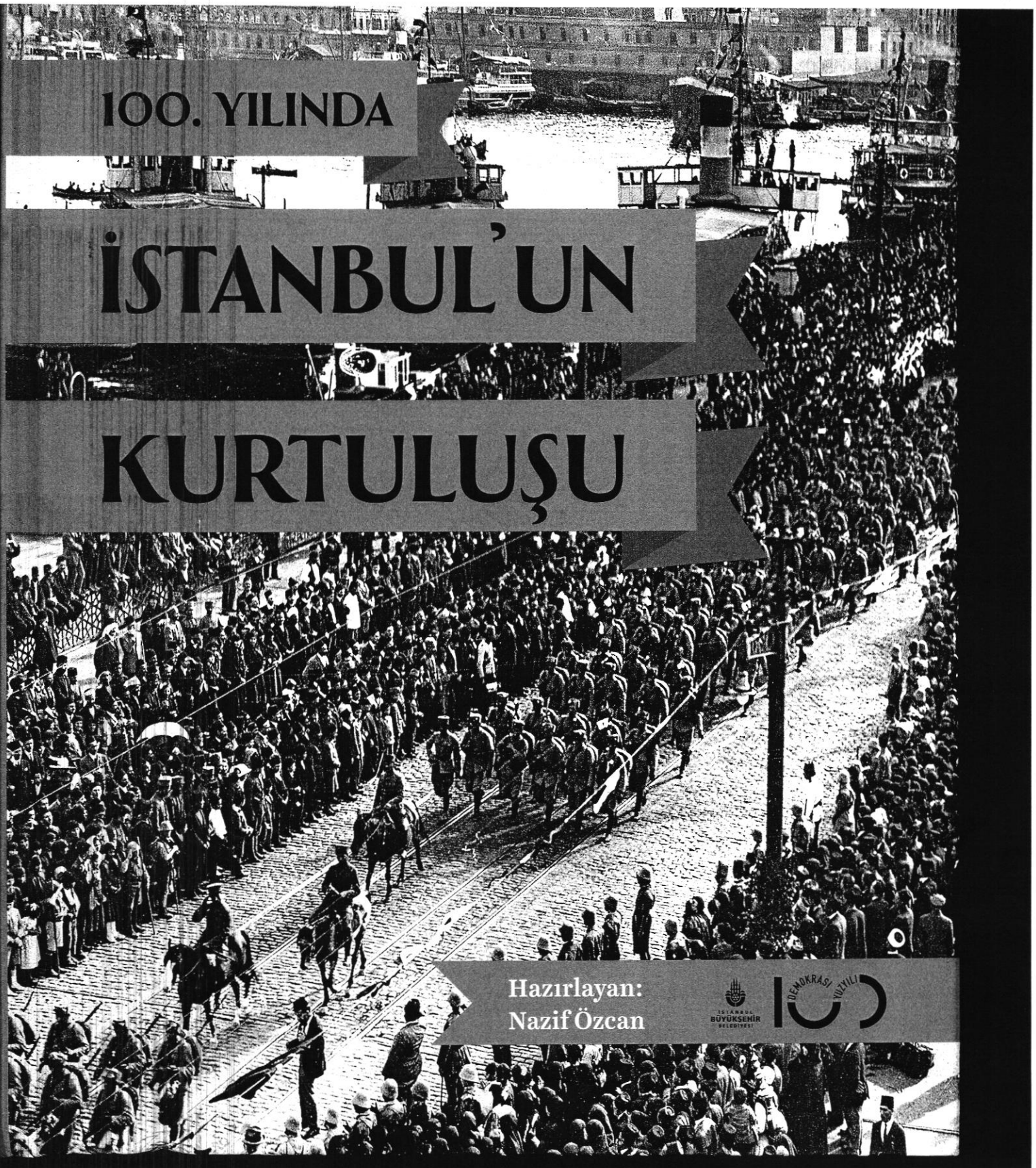

100. YILINDA

İSTANBUL'UN

KURTULUŞU

Hazırlayan:
Nazif Özcan

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

DEMOKRASİ 100 YILI

S.209-231

100. YILINDA

İSTANBUL'UN KURTULUŞU

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

DEMOKRASİ YÜZYILI

100. YILINDA İSTANBUL'UN KURTULUŞU

İBB Yayınlar Koordinatörü: Cengiz Özkarabekir

Yayın Yönetmeni: Ahmet Bozkurt

İçerik ve Yayın Danışmanı: Vahit Uysal

Görsel Yönetmen: Anıl Yılmaz

Koordinatör: Nazif Özcan

Yazarlar: Abdurrahman Bozkurt, Asaf Özkan, Bâki Asiltürk, Belkıs Ulusoy, Çağla D. Tağmat, Hadiye Yılmaz Odabaşı, İhsan Güneş, İsmail Şen, Naim Babüroğlu, Nazif Özcan, Ramazan Erhan Güllü, Sevgi Uçan Çubukçu, Sinan Meydan, Suat Gezgin, Süleyman Faruk Göncüoğlu, Şaduman Halıcı, Temuçin Faik Ertan, Tunca Arslan, Zafer Toprak

Redaksiyon: Haydar Ali Albayrak

Son Okuma: Deniz Demirdağ

Kapak Tasarımı: Geray Gençer

Sayfa Kimlik Konsepti ve Tasarımı: Gülcem Oflaz

Baskı Öncesi Hazırlık ve Renk Ayrımı: Mehmet Kara

Arşiv Tarama: Evren Ertem

Görseller: İBB Atatürk Kitaplığı, İstanbul İçerik Atölyesi, Salt Araştırma, Suna ve İnan Kıraç Vakfı Koleksiyonu, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Milli Kütüphane, KEKBMV Görsel Koleksiyon, Cengiz Özkarabekir Arşivi, Dr. Tuna Yılmaz Arşivi, Süleyman Faruk Göncüoğlu Arşivi, İsmail Şen Arşivi, Gökhan Akçura Arşivi, Ali Can Sekmeç Arşivi, Depo Photos, Taha Toros Arşivi, Hüseyin Safiye Elbi Arşivi

Yapım:
D Sinema Destek Sistemleri Ltd. Şti.
Arap Cami Mahallesi, Fermeneciler Caddesi, No: 13, Karaköy-Beyoğlu/İstanbul
kitap@d-sinema.com
info@d-sinema.com

Baskı ve Cilt
BPC Matbaacılık Sanayi ve Ticaret A.Ş.
Osmangazi Mah. Mehmet Deniz Kopuz Cad. No:17 Esenyurt / İstanbul
info@bpcmatbaacilik.com.tr
Tel: 0212 549 53 83

ISBN: 978-605-72605-9-8
1. Baskı: İstanbul, Temmuz 2023, 3000 adet

Yayınevi Sertifika No: 15321 Matbaa Sertifika No: 48745

İSTANBUL KÜLTÜR VE SANAT ÜRÜNLERİ TİCARET AŞ
Maltepe Mah., Topkapı Kültür Parkı Osmanlı Evleri, 328. Sok., No. 49 34010 Topkapı/Zeytinburnu/İSTANBUL
TEL: 0 (212) 467 07 00 FAKS: 0 (212) 467 07 99
© İstanbul Kültür ve Sanat Ürünleri Ticaret AŞ 2023
Bütün hakları sınırlıdır. Yasal sınırlar içinde ve kaynak gösterilmek sureti ile yapılabilecek alıntılar dışında her türlü kullanım ve yararlanma, eser/hak sahiplerinin ve yayıncının önceden yazılı iznine tabidir. | All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electrical, mechanical or otherwise, without seeking the written permission of the copyright holders and of the publishers.

S. 209-231

SUNUŞ

Ekrem İmamoğlu
İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı

Sevgili Dostlarım,

İstanbul'un düşman işgalinden kurtuluşunun 100. yıl dönümünü büyük bir gurur ve coşkuyla kutluyoruz... Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Harbi'nde yenilmişti. İtilaf Devletleri donanması Mondros Ateşkes Antlaşması'na dayanarak 13 Kasım 1918'de Haydarpaşa önlerine demirleyip İstanbul'a girdi. Aynı gün Adana'dan İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa, Yaveri Cevat Abbas'a işgal donanması için "Geldikleri gibi giderler!" dedi. Akabinde bağımsızlık ateşi, 16 Mayıs 1919 tarihinde Bandırma gemisi ve bir çift mavi gözle İstanbul'dan yola çıktı. Ona inanan bu millet o şanlı bayrağın altında tek yürek olmuş her yerde aynı şeyi söylüyordu: "Ya istiklâl ya ölüm..." Anadolu ihtilalini başlatan o mücadeleyi ateşleyen İstanbul'du. Millî Mücadele kazanıldığında, 6 Ekim 1923 tarihinde işgal kuvvetleri bu kadim şehri terk etmek zorunda kaldılar. İstanbul'dan bütün dünyaya yayılan mesaj emperyalizme karşı dik bir duruşu simgeliyordu. Bu ateşten cesaret alan birçok ulus kendi özgürlüklerini ilan ederek emperyalizme karşı bayrak açtı. İstanbul'u işgal edenler Türk bayrağını selamlayarak bu şehirden ayrıldılar. Savaşı kaybettikleri için değil, asla kazanamayacakları bir savaşa girdiklerini anladıkları için çekip gittiler.

Daha önce İBB Yayınları'ndan çıkan *100. Yılında İstanbul'un İşgal Günleri* çok ilgi görmüş ve birçok baskı yapmıştı. Cumhuriyet'imizin ve İstanbul'umuzun kurtuluşunun 100. yılında yine İBB Yayınları'ndan çıkan *100. Yılında İstanbul'un Kurtuluşu* bu seriyi tamamlıyor. Geçtiğimiz günlerde kaybettiğimiz çok değerli tarihçi Prof. Dr. Zafer Toprak'ın giriş yazısını yazdığı eser kolektif bir çalışma. Alanlarında uzman isimlerin kaleme aldığı kitap öyle sanıyorum ki farklı konuların ve farklı başlıkların ele alınması açısından bugüne kadar yapılmış en kapsamlı çalışma. Emeği geçen herkesi kutluyorum ve teşekkürlerimi sunuyorum.

100. Yılında İstanbul'un Kurtuluşu görsel olarak da çok zengin bir eser. Daha önce hiç görmediğim bazı fotoğraflar kitaba ayrı bir değer katıyor. Araştırmacılara ışık tutacak bu eser, İstanbul gibi özel bir şehrin gözümüz gibi bakmamız gereken en temel değerlerimizin başında geldiğini belgeliyor. Bu nedenle bu tür kitaplara ayrıca önem veriyorum. Unutmayalım, Mustafa Kemal Atatürk'ün de dediği gibi "Geçmişini bilmeyen toplumlar geleceğine yön veremez..."

İyi okumalar diliyorum...

Sevgi ve saygılarımla

İÇİNDEKİLER

Sunuş 5
Ekrem İMAMOĞLU

Önsöz 10
Nazif ÖZCAN

Giriş 12
Zafer TOPRAK

1. BÖLÜM **TARİHTE İSTANBUL'UN KURTULUŞU**

İstanbul'un Kurtuluşu 21
Sinan MEYDAN

İstanbul'un Kurtuluşu ve Yunan "Megali İdea"sının Çöküşü 47
Doç. Dr. Çağla D. TAĞMAT

2. BÖLÜM **SİYASETTE İSTANBUL'UN KURTULUŞU**

İstanbul'un Kurtuluşu ve Atatürk 73
Dr. Naim BABÜROĞLU

Cumhuriyet ve Kurtuluş

İstanbul ve Ankara Hükümetleri Arasında İktidar Mücadelesi (1919-1922) 113
Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ

İstanbul'un Kurtuluşunun Cumhuriyet'in İlanına Etkisi 147
Doç. Dr. Hadiye YILMAZ ODABAŞI

İstihbarat İlişkilerinde ve Krizlerde İstanbul'un Kurtuluşu

İstanbul'un Kurtuluşunun Arka Planı: İstihbarat Savaşları, Millî Teşkilatlar ve Gizli Haberleşme Ağı 171
Prof. Dr. Asaf ÖZKAN

Millî Mücadele ve İstanbul'un Kurtuluşu: Çanak(kale) Krizi'nde İngilizlerin Hezimeti ve Siyasi Sonuçları 209
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN

s. 209-231

3. BÖLÜM SOSYOLOJİK AÇIDAN İSTANBUL'UN KURTULUŞU

İstanbul'un İşgali ve Kurtuluşu'nda Kadınlar: Yeni Bir Kamusal Öznenin Doğuşu 235
Sevgi UÇAN ÇUBUKÇU

İşgal İstanbul'unda Azınlıklar 259
Ramazan Erhan GÜLLÜ

İstanbul'un İşgali Sırasında Kaybolan Eserler ve Kurtuluşa Tanıklık Eden Meydanlar 281
Süleyman Faruk GÖNCÜOĞLU

4. BÖLÜM BASINDA VE BELGELERDE İSTANBUL'UN KURTULUŞU

İşgalden Kurtuluşa İhanet Kalemleri: İstanbul'un Yüzellilik Gazetecileri 297
Şaduman HALICI

İstanbul'un Kurtuluşunun Basında Aksi: "İstanbul'un İkinci Kez Fethi" 341
Suat GEZGİN - Belkıs ULUSOY

Karikatürlerde İstanbul'un Kurtuluşu 361
İsmail ŞEN

Lozan ve Rehin Alınan Kent: İngiliz Belgelerinde İstanbul'un Kurtuluşu 391
Abdurrahman BOZKURT

5. BÖLÜM SİNEMA VE EDEBİYATTA İSTANBUL'UN KURTULUŞU

Beyaz Perdede İstanbul'un İşgali ve Kurtuluşu 417
Tunca ARSLAN

İstanbul'un İşgalden Kurtuluşunun Edebiyata Yansımaları 431
Bâki ASİLTÜRK

Kronoloji 444
Anıl YILMAZ

Dizin 448

MİLLÎ MÜCADELE VE İSTANBUL'UN KURTULUŞU: ÇANAK(KALE) KRİZİ'NDE İNGİLİZLERİN HEZİMETİ VE SİYASİ SONUÇLARI

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN

Giriş

Her şey 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla başlamış gibi görünmesine karşın, I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti için sonun başlangıcı olacağı, Düyûn-u Umumiye'nin İstanbul'daki temsilcisi Sir Adam Block'un sözlerinden anlaşılıyordu. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri tarafında katılmasından hemen sonra Sir Adam Block, İstanbul'dan ayrılmadan evvel şöyle demişti: "Eğer savaşı Almanlar kazanırsa siz de Alman kolonisi olacaksınız. Ama İngiltere kazanırsa mahvoldunuz!.."[1]

Savaşı, İngiltere ve müttefikleri kazanacak, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen sonra da Adam Block'un sözleri gerçeğe dönüşecekti. Mondros Mütarekesi'nin 25 maddelik hükümlerine bakıldığında sadece askerî nitelik taşımadığı görülüyordu. Mütareke hükümlerinin yarısından fazlası siyasi ve ekonomik açıdan cezalandırıcı özellikler barındırıyordu.[2] Hükümler, gerçekten de İngilizlerin, Osmanlı Devleti'ni ve Türkleri cezalandırmakta kararlı olduğunu gösteriyordu.

Zaten I. Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri çeşitli gizli antlaşmalarla Osmanlı ülkesini kendi aralarında çıkar bölgelerine ayırmışlar ve paylaşma projeleri imzalamışlardı.[3] Bolşevik Devrim nedeniyle rejimin değiştiği Rusya'nın söz konusu projelere dâhil olmaktan vazgeçmesi yüzünden yeni bir durum ortaya çıkmıştı. Bu yeni durumda Rusya'ya verilmesi öngörülen Boğazlar'ın Türklere verilmesi ise ihtimal dâhilinde değildi. Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgesinde Pontusçu faaliyetlerin yoğunlaşması ve Ermeni devletinin kurulmasına yönelik çalışmaların başlaması, İngiltere ve müttefiklerinin Türk karşıtı politikalarının bir sonucuydu.

Peki, İstanbul ve Boğazlar ne olacaktı? 1915 yılındaki İstanbul Antlaşması ile Rusya'ya bırakılması kararlaştırılan bu bölgeyle ilgili kesinleşen tek karar Türklerde bırakılmayacağı konusundaydı. Ayrıca savaşın başı ile sonu arasında Karadeniz'deki devletlerin yapısında da ciddi değişiklikler olmuştu. I. Dünya Savaşı'nın hemen başında Osmanlı Devleti'nden başka Çarlık Rusyası, Bulgaristan ve Romanya, Karadeniz'de

1 Falih Rıfkı Atay (1980): *Çankaya*, İstanbul: Bateş Yayınları, s. 125.

2 Mondros Mütarekesi'nin hükümleri için bkz. Meray ve Olcay (1977): *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, s. 1-5.

3 I. Dünya Savaşı sırasındaki gizli antlaşmalar için bkz. Yuluğ Tekin Kurat (1986): *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara: Turhan Kitabevi; Laurence Evans (1972): *Türkiye'nin Paylaşılması*, (çev.) Tevfik Alanay, İstanbul: Milliyet Yayınları.

kıyısı olan diğer devletlerdi. Bu devletler o günlerde İngiltere ve Fransa için bir sorun teşkil etmiyordu. Ama savaş sırasındaki iki gelişme, İtilaf Devletleri'nin Karadeniz'e dair iyimser havasını dağıttı. Bu gelişmelerden ilki Bulgaristan'ın İttifak Devletleri yanında savaşa girmesi, ikincisi ve daha önemlisi Çarlık Rusyası'nın yıkılıp yerine Sovyet Rusya'nın kurulmasıydı. Kısacası 1917'den itibaren Karadeniz, Müttefik Devletler için eskisi kadar güvenli bir deniz değildi. Çünkü artık Rusya müttefik olmaktan çıkmıştı.

Artık Rus coğrafyasında kendileriyle müttefik olmayan bir devlet vardı. Rusya geleneksel Boğazlar politikasına bakıldığında şöyle bir genel kabul vardı: Rusya, güçlü olduğu zamanlarda Boğazlar'ın açık olmasını, güçsüz ve bunalımda olduğu dönemlerde ise kapalı olmasını savunuyordu. Bolşevik Devrim ile yeni bir rejime yönelen Rusya'da Polonya sınırında savaş, Kafkaslarda Beyaz Ruslar, Denikin ve Vrangel ordularıyla çatışmalar devam ediyordu. Kısacası Sovyet Rusya, içeride yeni rejimi yerleştirmek için soluk almak istiyordu. Yukarıdaki genel kabulün bir gereği olarak da Sovyet Rusya, Boğazlar'ın Müttefik Devletler'in eline geçmesini ve açıklık prensibinin uygulanmasını istemiyordu. Bu yeni dönemde İngiltere ve Fransa, Boğazlar'la ilgili olarak tekrar 20. yüzyılın ilk yıllarına dönmüşlerdi. Yani Boğazlar sadece Türklerle Müttefik Devletler arasında bir sorun değildi. Bir karşıt aktör olarak Sovyet Rusya da belirmişti. Tabii 19. yüzyıldaki Rusya'dan farklı beklentilerle! 19. yüzyıl boyunca Boğazlar'ın açıklığı ilkesini savunan Rusya, 1918'den sonra kapalı kalması için çaba sarf ediyordu.

I. Dünya Savaşı sırasında Türk Boğazları'nı ilgilendiren gelişmeler bunlarla sınırlı değildi. 1918 yılının başlarında ABD Başkanı W. Wilson tarafından yayımlanan 14 maddelik bildiride de Boğazlar ile ilgili hüküm bulunuyordu. Ayrıca İtilaf Devletleri, Wilson İlkeleri olarak tarihe geçecek olan bu 14 çiçekten oluşan buketi kabul edeceklerini açıklamışlardı. Wilson İlkelerinin 2. Maddesi; "Denizlerin uluslararası sözleşmeler gereğince bütünüyle ya da kısmen kapatılabilmesi dışında, savaşta ve barışta karasuları dışındaki bütün denizlerde mutlak seyrüsefer serbestliği sağlanmalıdır," şeklindeydi. Ama asıl olarak 12. Madde, Osmanlı Devleti'ni ve Boğazlar'ı doğrudan ilgilendiriyordu. 12. Madde şöyle düzenlenmişti:

> Bugünkü Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk kesimlerine güvenli bir egemenlik tanınmalı, Türk yönetimindeki öbür uluslara da her türlü kuşkudan uzak yaşam güvenliğiyle özerk gelişmeleri için tam bir özgürlük sağlanmalıdır. Ayrıca Çanakkale Boğazı uluslararası güvencelerle gemilerin özgürce geçişine ve uluslararası ticarete sürekli açık tutulmalıdır.[4]

Osmanlı Devleti açısından klasik bir silah bırakmaktan öte anlam taşıyan daha açık bir deyişle bir teslim sözleşmesi olarak tarihe geçen Mondros Mütarekesi'nin birinci maddesi Boğazlar ile ilgiliydi. Buna göre İstanbul ve Çanakkale Boğazları bütün devletlere açılacak ve Boğazlar'daki müstahkem mevkiler İtilaf Devletleri tarafından işgal edilecekti.[5]

I. Dünya Savaşı sonunda Boğazlar'la ilgili olarak Sovyet Rusya bir toprak beklentisi içinde değildi. Ama artık yeni bir aktör vardı İngiltere ve Fransa'nın yanında! Savaşın sonlarında Müttefikler'in yanında savaş giren Yunanistan; Trakya, Boğazlar, İstanbul ve İzmir'in kendisine verilmesi için devreye girmişti. Megali İdea düşüncesiyle motive edilen Yunanlar için bu büyük düşü gerçekleştirmenin zamanı gelmiş görünüyordu. Ancak zaten Rusya'ya isteksizce, biraz da geçici olarak katlanan İngiltere ve Fransa için Yunanistan'ın İstanbul ile ödüllendirilmesi beklenen bir durum değildi. İzmir, Batı ve Doğu Trakya, Yunanlar için şimdilik yeterli görünüyordu bu yüzden! Ancak 15 Mayıs 1919'da İzmir'e asker çıkaran Yunanistan, Millî Mücadele'nin sonuna kadar İstanbul ile ilgili umudunu kaybetmeyecekti.

---

4 Fahir Armaoğlu (1983): *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 139.
5 Meray ve Olcay, age., s. 1.

İşgal dönemi Boğaz'daki yabancı savaş gemileri.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra ise İtilaf Devletleri'nin Wilson'un ortaya koyduğu ilkeler demetine uyarak bir politika izleyecekleri bekleniyordu. Ancak hiç de öyle olmadı! Özellikle Rusya'nın savaştan çekilmesiyle akıbeti belirsizleşen Boğazlar'ın durumu, İtilaf Devletleri için bir sorundu. Yunanistan almayacaktı ama herhangi başka bir devletin de tek başına egemen olması istenmiyordu. Tek bir çözüm vardı: İstanbul ve Boğazlar'da ortak egemen bir yapı oluşturmak. Bunun için de öncelikle Mondros Mütarekesi'nin 2. maddesinin vakit geçirilmeksizin uygulanması gerekiyordu. Öyle de oldu!

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından kısa bir süre sonra 9 Kasım 1918'de İngilizler, Seddülbahir ve Kumkale'ye asker çıkararak Çanakkale Boğazı'nın her iki yakasını işgal ettiler. Bir gün sonra da bir İngiliz birliği Çanakkale'ye çıktı ve Türk Müstahkem Mevki Komutanlığı işgal edildi.[6]

Artık Müttefik Devletler için İstanbul yolu açılmıştı. İtilaf donanması, 1915'teki hezimetin acısını çıkarırcasına hızlı ve kararlı hareket etti ve 13 Kasım 1918'de İstanbul Boğazı'na demir attı.[7] 61 parçalık İtilaf donanmasında İngiliz, Fransız ve İtalyan gemilerinden başka Yunan gemisi Averof da vardı. Sonuç olarak İstanbul, Çanakkale ve Boğazlar için 2 Ekim 1923 tarihine kadar sürecek olan önce fiilî, sonra da resmî işgal dönemi başlamış oldu. Böylece Anadolu'dan bakıldığında Millî Mücadele Dönemi, İstanbul'dan bakıldığında ise Mütareke Dönemi başladı.

6 *Türk İstiklal Harbi. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, C. 1, 1996, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, s. 170.
7 age., s. 170-171.

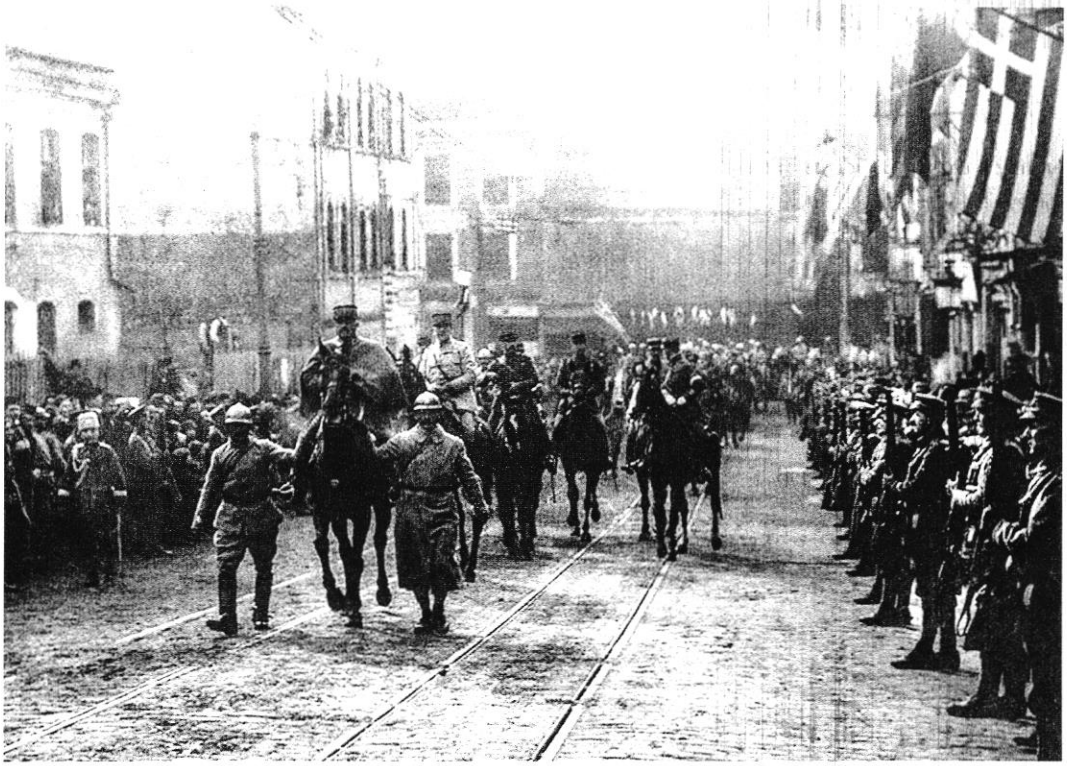

General Franchet d'Espérey İstanbul sokaklarında, at üzerinde.

Millî Mücadele ve Boğazlar'daki İşgal Dönemi

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Türk Boğazları'nın İtilaf Devletleri'nin denetimine girmesi, iki tarihî kentin de işgal edilmesi anlamı taşıyordu. Zira Çanakkale ve İstanbul'u zapturapt altına almadan Türk Boğazlar'ındaki işgalleri sürdürmek ve Marmara Denizi'ni kontrol etmek mümkün değildi. Ya da söz konusu iki kenti işgal etmek için Marmara Denizi'ni ve Boğazlar'ı denetim altına almak gerekliydi. Diğer yandan söz konusu coğrafyanın işgali aynı zamanda Trakya'nın Türk kontrolüne geçmesini önleyecek temel askerî tedbirdi.

İtilaf donanmasının İstanbul Boğazı'na demir atmasından bir hafta kadar önce İngiliz yetkililer arasında yapılan görüşme ve yazışmalar sonunda Amiral Calthorpe'un İstanbul Yüksek Komiseri, Amiral Richard Webb'in de Yüksek Komiser Yardımcısı olması kararlaştırıldı.[8] Benzer şekilde 18 Kasım'da ise Amet, Fransız Yüksek Komiseri olarak atandı.[9] 22 Kasım'da Marki Garroni, İtalya'nın İstanbul'daki Yüksek Komiserliği görevine getirildi.[10] 30 Kasım'da ise ABD, Lewis Heck'in İstanbul Yüksek Komiserliği'ne atandığını açıkladı.[11]

8 Abdurrahman Bozkurt, age., s. 19.
9 age., s. 30.
10 age., s. 33.
11 age., s. 35.

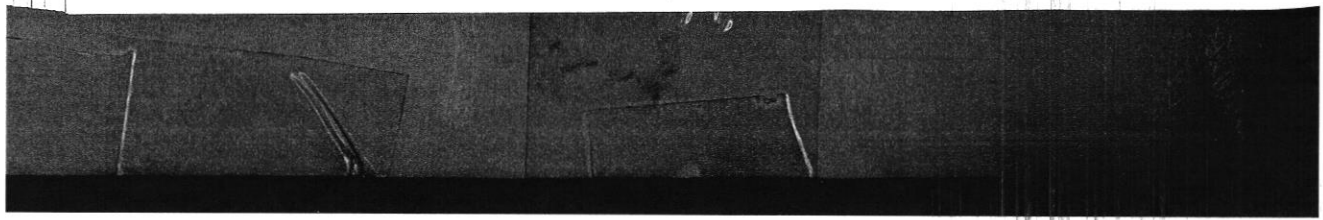

Müttefik Devletler'in İstanbul'daki yüksek komiser atamaları bunlarla sınırlı kalmadı. Japonlar, resmî işgal sonrasında 7 Aralık 1920'de Sadazuchi Uchida'yı Yüksek Komiserliğe atarken, aynı süreçte Yunanlar da İstanbul'daki işgal mekanizmasındaki yerlerini almaktan çekinmeyeceklerdi.[12]

Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ve sonrasındaki gelişmeler başta İstanbul olmak üzere tüm Osmanlı topraklarını tehdide açık hâle getirmişti. Ama başkent İstanbul'daki çaresiz, teslimiyetçi bir o kadar da karamsar hava, merkezî hükümetin ruhuna da yansımıştı. Saltanatın kaldırılmasına kadar geçen sürede İstanbul'daki siyasal istikrarsızlık ve sık sık değişen hükümetler, işgalin daha da sert ve yıpratıcı geçmesine yol açacaktı.

Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı sırada sadrazam olan ve bir anlamda İttihatçılıktan yumuşak bir kopuş niteliği taşıyan hükümetin başında bulunan Ahmet İzzet Paşa'nın istifası sonrasında Tevfik Paşa tarafından kurulan hükümetin belki de ilk ciddi icraatı, bu hükümetin Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın İngiliz ve Fransız yüksek komiserlerine İstanbul'a asker çıkarılmasını protesto eden bir nota vermesi oldu.[13] Ama bu nota, İstanbul'daki gidişat üzerinde hiçbir olumlu etki yaratmadı.

Hatta Fransız General Franchet d'Espérey'in 8 Şubat 1919'da İstanbul'a ikinci gelişinde Sirkeci'den Beyoğlu'na kadar at üzerinde gitmesi,[14] işgalin sert geçeceğini, Müttefikler'in Osmanlı Devleti ile ciddi bir hesaplaşma içerisine gireceklerini gösteriyordu.

Ama Franchet d'Espérey'in İstanbul'a bu ikinci kez gelişi ve görkemli karşılanışına kadar geçen sürede başka gelişmeler de olmuştu. Mevcut işgale ve olası işgallere karşı 29 Kasım 1918'de bazı örgüt ve siyasal partilerin katılımıyla Millî Kongre adıyla bir çatı dernek oluşturuldu.[15] Sonraki günlerde Vahdet-i Milliye ve Karakol gibi başka örgütler de kurulacaktı. Diğer yandan Anadolu'nun pek çok yerinde işgallere karşı müdafaa-i hukuk cemiyetleri ortaya çıkacak ve yerel nitelikte de olsa direniş anlayışı gelişecekti.

Mustafa Kemal Paşa'nın 13 Kasım 1918'de İstanbul'a gelmesinin önemi, belki o günlerde pek fark edilmedi. Ama Çanakkale Cephesi'nin Anafartalar Kahramanı ve Padişahın Başyaveri olan bu genç general, kısa süre sonra işgallere karşı ne yapılacağı konusunda ciddi arayışlara yöneldi. Bir yandan gazetelerde yazılar yazıyor bir yandan da arkadaşlarıyla kurtuluş çareleri arıyordu. Zaman zaman ise Sultan Vahideddin ile görüşmeler yapıyordu.

Ancak İstanbul'daki işgal ortamı gittikçe sertleşti. Ahmet İzzet Paşa'dan sonra sadrazam olan Tevfik Paşa döneminde tutuklamalar başladı. Paris Barış Konferansı'nın devam ettiği ve Osmanlı Devleti ile ilgili henüz nihai bir kararın alınmadığı günlerde, 30 Ocak'ta İstanbul'da bazı İttihatçıların evleri basıldı ve Hüseyin Cahit, Hüseyin Canbolat, Kara Kemal, Hüseyin Kadri, Tevfik Rüştü, Ziya Gökalp, Mithat Şükrü ve Hamallar Kâhyası Ferit'in de içinde bulunduğu bir grup İttihatçı tutuklandı.[16] Bu tutuklamalar, 3 Mart 1919'da Damat Ferit Paşa'nın sadrazam olmasıyla[17] sıkı bir İttihatçı avına dönüşmüştü. Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmak ve Ermenileri göç ettirmek suçu isnat edilerek Sait Halim Paşa, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, Ali Fethi Bey, Rıfat Bey ve Halil Bey gibi İttihatçılar 6 Mart'ta tutuklandı.[18]

Bu durum Mustafa Kemal Paşa ve pek çok işgal karşıtı subay, bürokrat ve aydın için iyice tedirginlik yarattı. Sonuçta Anadolu merkezli bir mücadeleye girişilmesi fikri öne çıktı ve bu yöndeki arayışlar arttı.

12 age., s. 45-50.

13 Gotthard Jaeschke (1971): *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 30; Bozkurt, age., s. 12.

14 Ali Fuat Türkgeldi (1948): *Mondros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, Ankara: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, s. 109.

15 Tarık Zafer Tunaya (1986): *Türkiye'de Siyasal Partiler, Mütareke Dönemi*, C. II, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, s. 150-155. İstanbul'da kurulan diğer cemiyetler için de aynı esere bakılabilir.

16 Sina Akşin (1976): *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul: Cem Yayınevi, s. 153.

17 Tunaya, age., s. 37.

18 Gotthard Jaeschke (1989): *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 177; Akşin, age., s. 198

Dönemin Harbiye Nazırı Şakir Paşa, 29 Nisan'da Mustafa Kemal Paşa'yı makamına çağırdı ve ona 9. Ordu Müfettişliği'ne atandığını bildirdi.[19] Ertesi gün ise Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Müfettişliği'ne atama kararnamesi Padişah Vahideddin tarafından onaylandı.[20] Böylece Harbiye Nazırı ve sadrazamın imzalarından sonra atamayla ilgili üçlü kararname tamamlanmış oldu.

Aynı dönemde Ali Fuat Paşa 20 Şubat 1919'da merkezi Konya'da bulunan 20. Kolordu Komutanlığı'na, Kâzım Karabekir Paşa 24 Şubat'ta merkezi Erzurum'da olan 15. Kolordu Komutanlığı'na atandı.[21]

İstanbul boşalmıştı ama güç kaybetmemişti. Pek çok subay, bürokrat ve aydın kademe kademe Anadolu'ya geçmeye başladı. İstanbul'u kurtarmak için başkenti terk ediyorlardı. Geri dönmek için 6 Ekim 1923 tarihini bekleyecekti gidenler! Artık mücadelenin merkezi Anadolu'ya kaymıştı.

Türk ulusunun direnişi, kongrelerin tamamlanmasından sonra 1919 yılı sonbaharından itibaren Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde gelişmeye başladı. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesinden, üç buçuk ay sonra yurttaki tüm mücadeleyi sevk ve idare edecek olan Heyet-i Temsiliye kuruldu. 27 Aralık'ta ise Ankara merkez oldu. Artık İstanbul ile ilgili politikalar Ankara'dan üretilecekti.

Her şeye rağmen Millî Mücadele açısından dönüm noktası olan gelişmelerden biri İstanbul'da gerçekleşti. Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Misakımillî kabul edildi.[22] Etkisi ve güncelliği sadece Millî Mücadele dönemiyle sınırlı kalmayan Misakımillî ile ufukta görülen ve ayak sesleri duyulan yeni Türk devletinin sınırlarını ve bağımsızlık konusundaki yaklaşımı da belgelendi. Mustafa Kemal Paşa'nın bağımsızlık ve toprak bütünlüğü konusundaki eğilimlerini gösteren, Erzurum ve Sivas kongrelerinde alınan kararların parlamentoya bir yansıması olarak da değerlendirilen Misakımillî, toprakları işgal edilmiş ve yaşama hakkı elinden alınmış olan bir ulusun asgari isteklerinden oluşan bir belgeydi.

Bu arada Misakımillî'nin Mebusan Meclisi'nin gizli oturumunda kabul edilmesinden bir gün önce Gelibolu Yarımadası'nın Akbaş mevkiinde bulunan silah deposuna Edremit eski Kaymakamı Köprülü Hamdi Bey ve 30 kişilik düzensiz müfrezesi bir baskın düzenlemişti. Baskında Fransızlara ait çok sayıda silah ve cephane ele geçirilmişti.[23] Kısacası İtilaf Devletleri, Boğazlar'da huzurlu değildi. Misakımillî'nin kabul edilmesi, bu olay nedeniyle zaten kızgın olan İtilaf Devletleri'nin iyice tepkisini çekti.

Misakımillî'nin ilan edilmesine İtilaf Devletleri'nin tepkisi İstanbul resmen işgal etmek şeklinde oldu. 13 Kasım 1918'den beri fiilen İtilaf Devletleri'nin denetiminde bulunan İstanbul'un, 16 Mart 1920 tarihinden itibaren resmen de işgal edilmesi, Ankara'ya doğru bir aydın ve subay göçünün başlamasına ve yeni bir meclisin toplanmasına ortam hazırladı. Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mart 1920 tarihli genelgesi doğrultusunda yapılan seçimler sonucunda, 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi toplandı.[24]

TBMM'nin Anadolu hareketini organize ettiği günlerde, 10 Ağustos 1920'de İstanbul Hükümeti ile İtilaf Devletleri arasında Sevr Antlaşması imzalandı.[25] Sevr Antlaşması'nın imzalanması Millî Mücadele'nin askerî ve diplomatik niteliğine de yeni bir görüntü kazandırdı.

---

19 Hikmet Bayur (1963): *Atatürk Hayatı ve Eserleri*, Ankara: Güven Basımevi, s. 293.

20 age., s. 292.

21 Akşin, age., s. 278-279.

22 Kolektif-Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (1934): *Tarih IV. Türkiye Cumhuriyeti*, İstanbul: Devlet Matbaası, s. 45-46; Kolektif (1992): Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C. I, Eskişehir: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 131-133; Türkgeldi, age., s. 123.

23 Kazım Özalp (1985): *Milli Mücadele (1919-1922)*, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 88-98.

24 Kemal Atatürk (1971): *Nutuk*, C. 1, İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, s. 427-432.

25 Sevr Antlaşması için bkz. Nihat Erim (1953): *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, s. 525-691.

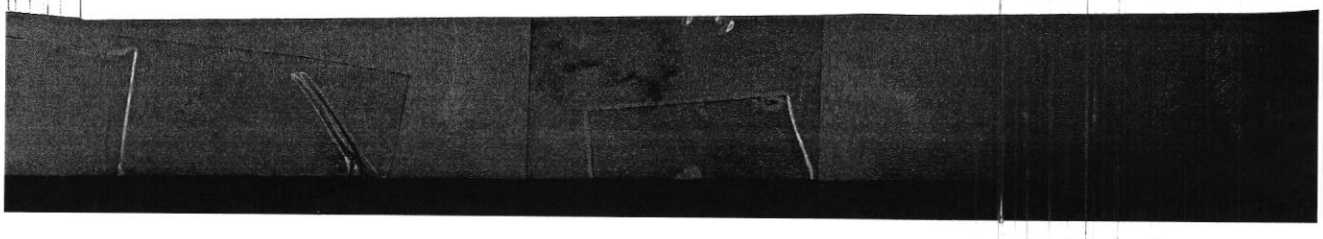

Misakımilli'nin kuruluş tablosu.

Sevr, İtilaf Devletleri açısından Türklere kabul ettirilmesi gereken somut bir belge niteliği taşırken, Misakımillî de Türk tarafının hareket ve hamlelerini belirleyen bir metindi. Taraflar, ellerindeki belgeleri kabul ettirebilmek için askerî, siyasi ve diplomatik açıdan yoğun bir mesai harcamaya başladılar.

İtilaf Devletleri'nin askerî hareketlerle Sevr'i kabul ettirme girişimlerinde güvendikleri ve kullandıkları temel güç Yunan ordusu idi. Bu nedenle Sevr'in imzalanması aşamasında ve imzalandıktan sonra Batı Anadolu'daki Yunan askerî harekâtları hız kazandı.

Doğu ve Güney cephelerindeki TBMM lehine gelişmeler sonrasında çatışmaların ağırlığı Batı Cephesi'ne kaydı. Bu cephede Yunan ordusuna karşı elde edilen askerî başarılar, siyasal kazançları da beraberinde getirdi. 11 Ocak 1921 tarihindeki I. İnönü Muharebesi'nde kazanılan zafer, TBMM Hükümeti'nin 21 Şubat'ta toplanan Londra Konferansı'na davet edilmesinde etkili oldu. İçte ve dışta kendini kabul ettirmeye çalışan TBMM Hükümeti'nin konferansa çağrılması ve temsil edilmesi Millî Mücadele'nin seyri açısından önemli sonuçlar doğurdu.[26]

II. İnönü Muharebesi sonrasında ortaya çıkan olumlu hava, Kütahya-Eskişehir Muharebesi sonrasında ciddi bir karamsarlığa dönüşse bile ortaya çıkan panik ve telaş Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutanlığı ile kısmen de olsa giderildi. Ama asıl rahatlama Sakarya Meydan Muharebesi'nin kazanılmasıyla gerçekleşti. 13 Eylül 1921 tarihindeki Sakarya Zaferi sonrasında, 20 Ekim 1921 tarihinde TBMM Hükümeti ile Fransa arasında Ankara İtilafnamesi imzalandı.[27] Fransızlar, Antakya ve İskenderun dışında güneyde işgal ettikleri yerlerden çekilirken İtilaf Devletleri arasındaki görüş ayrılıkları da somutlaşmış oldu.

Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra Başkomutan ve Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın iki yolu vardı. Birincisi Ankara yakınlarında bozguna uğratılan Yunan ordusunun toparlanmasına meydan vermeden genel saldırıyı hemen başlatmaktı. Meclis'te de bu görüşte olan çok sayıda mebus ve komutan vardı. İkinci yol ise yıpratıcı ve yorucu bir çatışmadan kaçınarak tek ve kesin bir saldırı için uzun bir hazırlık yapmak ve bunun sonunda taarruza geçmekti. Sakarya Meydan Muharebesi'nde kazanılan zafere rağmen Türk ordusunun da yıprandığının farkında olan Mustafa Kemal Paşa, tek saldırıyla Yunan ordusunu Anadolu'dan atmak için uzun ve gizli bir hazırlık dönemine girilmesini tercih etmişti.

Mustafa Kemal Paşa'nın bir hesabı daha vardı. O da Türk tarafının istediği koşullarda bir mütareke ve antlaşma imzalamaktı. Bu amaçla Sakarya Zaferi'nden hemen sonra Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Avrupa'ya görüşmeler yapması için gönderilmiş ve TBMM'nin diplomasiye açık olduğunun altı çizilmişti. Yusuf Kemal Bey'in yeterince ilgi görmediğinin ve Türk tezlerinin pek anlaşılmadığının görüldüğü bu dönemde, Mart 1922'de İtilaf Devletleri

26 TBMM Hükümeti mücadelesini sürdürürken Batı'nın kendi içindeki ve Batı ile Sovyet Rusya arasındaki çelişkilerden azami ölçüde yararlanmıştır. Londra Konferansı ile TBMM Hükümeti'nin Batı'ya yaklaşmasından çekinen Rusya, TBMM Hükümeti ile olan ilişkilerinde daha dikkatli davranmaya başlamıştır. Rusya'nın bu dönemde, kendi iç meselelerini halletmesi ve Boğazlar'ın kapalı tutulması için TBMM Hükümeti'nin başarısına büyük ölçüde ihtiyacı vardı. Bu bakımdan İngiltere ve müttefiklerine karşı mücadele eden TBMM Hükümeti'ni desteklemiştir. Ancak Rusya, ilk zamanlar TBMM'nin başarılı olup olmayacağı konusunda tereddütleri bulunduğu için kararsız bir politika izlemiştir. Yunan ordusunun İnönü önlerinde durdurulması ve ardından Batılı devletlerin Türk tarafını ciddiye alarak Londra Konferansı'na davet etmelerinden sonra TBMM Hükümeti'ne karşı daha ciddi bir biçimde yaklaşmıştır. Bu yakınlaşma sonunda TBMM Hükümeti ile Sovyet Rusya arasında 16 Mart 1921 tarihinde Moskova Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Rusya, TBMM Hükümeti'ni ve Misakımilli'yi tanımıştır. Moskova Antlaşması, bir yıllık bile geçmişi olmayan TBMM'nin diplomatik açıdan elde ettiği ciddi bir başarı olarak görülebilir. Bu diplomatik başarının askerî sonuçları da olmuştur. Doğu sınırlarının güvenliği sağlandığı için Batı Anadolu'daki mücadeleye daha fazla ağırlık verilmeye başlanmıştır. Ali Fuat Cebesoy (1982): *Moskova Hatıraları*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 194-195.

27 Seçil Akgün (1981): "Ankara Andlaşması. Hazırlanış ve Önemi", *Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer'e Armağan*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, s. 1-15.

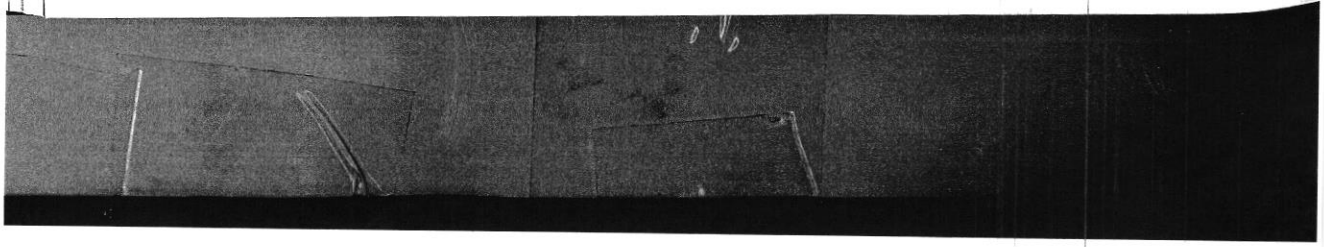

Düşman mevzilerini döven Türk topçu bataryası.

mütareke ve barış antlaşması koşullarını Türk tarafına iletmişlerdi.[28]

Söz konusu önerilerde Türk tarafının neredeyse hiçbir talebinin göz önünde tutulmaması, Batı Cephesindeki taarruz hazırlıklarına hız verilmesini kaçınılmaz kılmıştı. Temmuz ayında son bir hamle olarak Fethi Bey de Avrupa'ya gönderilmişse dahi o da görüşecek muhatap bulamadan geri dönmüştü.

Büyük Taarruz ve Çanak(kale) Krizi

Büyük Taarruz'dan hemen önce Dâhiliye Vekili Fethi Bey, Türk tarafının görüşlerini anlatmak için önce Paris'te, ardından da Londra'da temaslarda bulunmak üzere hareket etmişti. Fethi Bey özellikle Londra'da soğuk karşılandı. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon ile görüşme imkânı bulamayan Fethi Bey, İngiltere ile adil bir antlaşma imzalanabilmesi için Yunan ordusunun kesin ve ağır yenilgiye uğratılması gerektiğini Ankara'ya bildirdi. Fethi Bey'in yansıttığı hava, silaha sarılmaktan başka çare kalmadığını gösteriyordu.[29] Aslında Fethi Bey'e yapılan diplomatik nezaketsizlik İngiltere ile bir ay kadar sonra Çanakkale önlerinde yaşanacak olan krizin habercisiydi. İngiltere'nin siyasi duruşu, askerî bir krize yol açacaktı.

28 Kemal Atatürk (1969): *Nutuk*, C. II, İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, s. 751-767.

29 Salahi Sonyel (1986): *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 263-264.

Mustafa Kemal Paşa ve askerleri Büyük Taaruz sabahı Afyon Kocatepe'de, 26 Ağustos 1922.

Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra TBMM Hükümeti tarafından başlatılan diplomatik girişimlerin sonuçsuz kalması ve aynı süreçte yapılan askerî hazırlıkların tamamlanması üzerine Büyük Taarruz, Kocatepe'den Afyon üzerine 26 Ağustos'ta başladı. 30 Ağustos'taki Başkumandan Meydan Muharebesi Türk başarısının kesin olduğunu gösterdi ve Yunan ordusu dağıldı.[30] 1 Eylül'de Uşak, 9 Eylül'de İzmir ve 11 Eylül'de Bursa kurtarıldı.[31]

Çanak Krizi'ne gidiş somut olarak Büyük Taarruz ile Yunan ordusunun Anadolu'dan atılacağının kesinleşmesi üzerine başladı. Daha önce Türk tarafının ateşkes ve barış taleplerini görmezlikten gelen ve Misakımilli'yi ciddiye almayan Müttefik Devletler, özellikle de İngiltere, Türk ordusunun ileri harekâtı ve Yunan ordusunun bozguna uğraması yüzünden Anadolu'nun kurtarılmasından sonra sıranın Trakya'ya geleceğini anlamışlardı.

Özellikle 30 Ağustos Başkumandan Meydan Muharebesi ve ardından 2 Eylül'de Yunan Başkomutan Trikopis'in esir alınması İngilizleri telaşlandırdı. İngilizlerin kendileri için endişelenmelerinde Yunan

30 Büyük Taarruz'un Yunanlar gözünden anlatımı için bkz. Çağla D. Tağmat (2022): "Yunanların Gözünden Türk Büyük Taarruzu ve İzmir'in Yeniden Doğuşu", *Türkiye Günlüğü*, S. 151.

31 Fahri Belen (1983): *Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 472-512.

Hükümeti'nin Türkiye ile ateşkes yapılabilmesi için İngiltere'den arabuluculuk yapmasını istemesi[32] etkili oldu. Bu gelişme Yunan ordusunun tükendiğini gösteriyordu. Yunanistan, İzmir'i kurtarmak için ateşkese yanaşırken İngilizlerin önceliği İstanbul ve Çanakkale'deki varlıklarının korunmasıydı. Mustafa Kemal Paşa bu ateşkes önerisine birtakım ön koşullar ileri sürerek cevap verdi. Mustafa Kemal Paşa'ya göre Yunan ordusu tümüyle imha edilmişti ve ateşkes için Yunanların Trakya'yı 15 gün içerisinde boşaltması gerekiyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın koşulları bunlarla sınırlı değildi. Ayrıca Türk esirlerin serbest bırakılması ve Yunan ordusunun Anadolu'da verdiği zararların tazmin edilmesi de şart olarak öne sürülmüştü.[33]

6 Eylül'de Fethi Bey, Londra'dan Mustafa Kemal Paşa'ya çekmiş olduğu telgrafta İngiltere'nin acele olarak ateşkes istediğini belirtti. Bir gün sonra ise İtilaf Devletleri temsilcileri, Yunanistan adına ateşkes için TBMM Hükümeti'ne başvurdular. Bu talepte Yunanistan'ın Anadolu'yu boşaltmayı kabul ettiğini açıklamışlardı.[34] Anlaşıldığı kadarıyla Anadolu'dan umudu kalmayan Yunanistan, Trakya'yı elinde tutmak istiyordu.[35]

İtilaf Devletleri ise İstanbul ve Boğazlar'daki etkin hâllerinin devamı için çaba sarf ediyorlardı.

Türk ordusunun batıya, İzmir'e doğru ilerlediği günlerde TBMM gizli oturumunda İtilaf Devletleri'nin ateşkes teklifi görüşüldü. Milletvekillerinin samimi bulmadıkları bu teklifle ilgili Rauf Bey görüşlerini açıklarken Mustafa Kemal Paşa'nın düşüncesinin ve ordunun durumunun öğrenilmesi sonrasında Hükümetin bir karara varacağını ve bunun da genel kurul ile paylaşılacağını açıkladı. Rauf Bey, konuşmasını son sözü ordunun söyleyeceğini, asıl olanın ordunun olduğunu söyleyerek tamamladı.[36]

7 Eylül'de toplanan İngiliz kabinesi İstanbul'u ve Boğazlar'ı bırakmamak ve Gelibolu Yarımadası'nı korumak maksadıyla bu bölgedeki askerî gücünü takviyeye karar verdi. Diğer yandan Paris ve Roma'ya da notalar göndererek Fransa ve İtalya'yı İngiltere ile Boğazlar'ı savunmaya çağırdı.[37] İngiliz Hükümeti ayrıca Türkiye'deki işgal güçlerinin komutanı olan General Haringtton'a Çanakkale'yi her ne pahasına olursa olsun savunması için kesin talimat verdi.[38] Churchill'in Türklerin Boğazlar'ı ele geçirmesi durumunda Balkanlar'da yeni bir savaşın çıkacağını belirttiği aynı kabine toplantısında Lloyd George, Gelibolu'yu dünyanın stratejik olarak en önemli yeri olarak tanımladı.[39]

Bu arada Türk tarafı için hemen her şey planlandığı gibi giderken Yunanistan'da tam aksi bir gidişat söz konusuydu. İtilaf Devletleri'nin ateşkes için girişimlerde bulunduğu günlerde yaşanan askerî bozgun siyasi sonuç doğurmuştu. Başbakan Protopapadakis istifa etti ve yeni hükümeti 10 Eylül 1922'de Triantafillakos kurdu.[40]

İtilaf Devletleri'nin Yunanistan'daki siyasi muhatapları birdenbire değişmişti.[41]

9 Eylül'de İzmir'in Yunan ordusundan kurtarılması Türk tarafının elini daha da güçlendirdi. Artık Türk ordusunun İstanbul ve Çanakkale'ye odaklanmasının önünde hiçbir engel kalmamıştı. Aynı günlerde Yunan

32 David Walder (1970): *Çanakkale Olayı*, (çev.) M. Ali Kayabal, İstanbul: Milliyet Yayınları, s. 207.

33 *Nutuk*, C. II, s. 676-677.

34 Fethi Okyar (1980): *Üç Devirde Bir Adam*, (haz.) Cemal Kutay, İstanbul: Tercüman Yayınları, s. 312-314.

35 Yunanların bu çabası Mudanya Görüşmeleri'nde de devam edecek, Doğu Trakya'yı kaybetmenin verdiği umutsuzlukla Batı Trakya için Lozan'da mücadele edeceklerdi. Çağla Derya Tağmat (2018): *Lozan Konferansı'nda Yunan Diplomasisi*, İstanbul: Libra Yayınları, s. 108-110.

36 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, C. 3, s. 750-752.

37 *Türk İstiklâl Harbi. İstiklâl Harbi'nin Son Safhası*, C. II, Ks. 6, 4 Kitap, 1995, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etü Başkanlığı Yayınları, s. 41; Sonyel, age., s. 270.

38 Sonyel, age., s. 270.

39 Mustafa Çufalı (1999): "Çanakkale Krizi ve Lloyd George'un İktidardan Düşmesi: Eylül-Ekim 1922", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XV, S. 45, Kasım, s. 804.

40 Nilüfer Erdem (2010): *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadol Harekâtı 1919-1923*, İstanbul: Derlem Yayınları, s. 497.

41 24 Eylül'de ise bu kez bir askerî darbe gerçekleşecek ve Kr. Konstantin bir kez daha Atina'dan ayrılacak, oğlu adına tahtta feragat edecekti. Türk zaferi Yunanistan'daki siyasi ortamı alt-ü edecekti. Tağmat, age., s. 39-40; Belen, age.

ordusu kuzeye doğru çekildikçe Türk ordusunun bu yöne doğru ilerleme isteği daha da artıyordu.

Bu arada Türk ordusunun İzmir'e girdiği gün, 9 Eylül 1922'de Albay D. I. Shuttleworth Çanakkale savunma hattını organize etmesi için Harington tarafından görevlendirildi. Ancak Shuttleworth'un komutası altında sadece bir piyade taburu vardı. Bu yetersizliği aşmak için söz konusu tabur, kısa zaman içinde Malta'da bulunan Goldon Yaylalılarının birinci taburu ve Kraliyet Sussex Alayı'nın ikinci taburu ile desteklendi. Harington'a göre kraliyet donanmasının siper kazma ve telle çevirme için verdiği müfrezelerinde takviye ettiği gibi bu küçük kuvvet enerjik komutanlarının idaresinde takdire şayan işler yapmıştı.[42]

12 Eylül akşamı gelen bir telgraftan anlaşıldığı kadarıyla yaklaşık 1.500 Türk süvarisinin Ezine'ye 6 saatlik bir mesafe kadar yaklaştığını bildiriliyordu. Aynı telgrafa göre Edremit'te iki Türk tümeni bulunuyordu. Bu bilgiye istinaden savunmayı güçlendirmek için çukurlar açılmış ve dikenli tel çekilmişti. 3 Eylül günü İstanbul'dan 70 kişilik bir İtalyan müfrezesi ile takviye İngiliz birlikleri ve cephane ulaştı. Aynı gün, Osmanlı jandarmasında görevli İngiliz danışman subayları geri çekildi. 14 Eylül'de mutasarrıf, İngilizlere Edremit'teki Türk ordusunun komutanıyla bir telefon görüşmesi yaptığını, komutana Müttefikler'in tarafsız bölgeyi, tecavüz edilmesi hâlinde savunmaya kararlı olduklarını söyledi. Öğleden sonra Tuğamiral Barry Domville İzmir'den deniz uçağı ile gelmiş ve bir savaş gemisi, iki kruvazör ve beş destroyer ile diğer yardım malzemesini Çanakkale'nin müdafaası için göndereceklerini bildirmişti.[43]

Yunan ordusunun hemen her cephede başıbozuk bir şekilde geri çekildiği günlerde, İtilaf Devletleri, Çanakkale Boğazı'na asker göndermeye başladılar. İngilizler daha da ileri giderek olası bir Türk saldırısı için siperler kazmaya başladılar. Çanakkale, İngilizler tarafından 14 Eylül'den itibaren üzerlerine İngiliz bayrakları dikilmiş üç sıra siperle korunacaktı.[44]

İngiliz kabinesi 15 Eylül'de bir toplantı yaptı. Bu toplantıda Çanakkale ve İstanbul yönüne doğru ilerleyen Türk kuvvetlerini durdurmak için kuvvet kullanma kararı aldı. Ayrıca müttefiklerinden ve dominyonlarından yardım istedi. İngiliz Deniz Bakanlığı yayımladığı bildiriyle Boğazların korunması için müttefiklerine, dominyonlarına ve Balkan ülkelerine başvurdu. İngiltere gerekçe olarak da Türklerin yeniden Balkanlar'da boy göstermesinin bütün Batı Avrupa için bir felaket anlamına geleceğini gösterdi.[45] Yeni Zelanda dışında hiçbir devlet olumlu yaklaşmadı bu çağrıya! Fransa, İtalya, Romanya ve Sırbistan isteği reddederek Türklerin Boğazlar bölgesine girmelerinin diplomatik yollarla engellenmesini önerdiler.[46]

Türk Ordusu bundan sonra Boğazlar'ı ele geçirip Trakya'ya geçebilmek amacıyla İstanbul ve Çanakkale istikametine doğru ileri harekâta girişti. Kocaeli Grubu'nun İzmit bölgesine, 2. Süvari Tümeni'nin ise Çanakkale'ye ilerlemeleri emredildi. 2. Süvari Tümeni Çanakkale'yi ele geçirmek üzere 19 Eylül 1922'de Edremit'ten hareket etti. Bu arada 18 Eylül 1922 saat 15.00'te 3. Kolordu'dan gelen raporda; 18 Eylül 1922 sabahı son Yunan erinin de Erdek'ten çekildiği öğrenildi. Böylece Anadolu topraklarında tek bir düşman askerî kalmamıştı.[47]

Türk ordusunun Büyük Taarruz sırasındaki ilerleyiş yönüne bakıldığında önce Anadolu'nun batısına daha sonra da kuzeybatısına doğru harekâta giriştiği

42 Kaya Tuncer Çağlayan (2017): "Çanak(Kale) Krizi'nde İngiltere'nin Askeri Durum", *Turkish Studies*, Volume: 12, İssue: 9, s. 24.

43 Çağlayan, age., s. 28.

44 Walder, age., s. 247.

45 Potyemkin, Bakruşin ve Efimov (haz.) (1979): *Uluslararası İlişkileri* Tarihi, C. III, (çev.) Attila Tokatlı, İstanbul: May Yayınları, s. 364-365.

46 Sonyel, age., s. 272-273; Ergün Aybars (1984): *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 342.

47 *Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi, Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922)*, C. II, Ks. 6, 2. Kitap, 1995, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, s. 272.

söylenebilir. Bu harekâtta öncelikle Batı Anadolu'nun Yunan ordusundan temizlenmesi, ardından da Trakya'ya geçerek buradaki işgalci güçlerin çıkarılması hedeflenmişti. Birinci aşama 18 Eylül 1922'de tamamlanmıştı. Bu tarihte Anadolu'da tek bir Yunan askerî bile kalmamıştı. Sıra Doğu Trakya'nın kurtarılmasına gelmişti. Aslında zihinlerde Batı Trakya'nın olduğunu söylemek hiç de abartılı bir değerlendirme değildi.

Artık Yunan ordusu Anadolu'dan tümüyle çekilmişti. Bu Anadolu açısından yeni bir dönem demekti. Daha önce Batı Anadolu'da Yunan ordusu varken mütarekeyle ilgili ön koşulları kabul edilmeyen Türk tarafının eli şimdi daha da kuvvetlenmişti. Bu kez İtilaf Devletleri ve tabii ki Yunanistan, Anadolu'daki varlıkları üzerinden bir pazarlığa girişecek konuma sahip değillerdi. Ama Doğu Trakya'da hâlâ Yunan askerî bulunuyordu. Pazarlık bu kez Doğu Trakya'daki Yunan varlığı üzerinden yapılacak gibi görünüyordu. Aslında Büyük Taarruz ile Türkiye'nin mütareke için Yunan ordusunun Anadolu ve Trakya'dan çekilmesine dair öne sürdüğü ön koşul büyük ölçüde gerçekleşmişti. Türk tarafı ateşkese ilişkin ön koşulun Anadolu'yla ilgili yönünü diplomasi yoluyla değil askerî harekât sonucunda elde etmişti. Söz konusu askerî harekâtla Yunan ordusu büyük bir bozguna uğratılmıştı ve Türk ordusunun zaferi tartışılmayacak kadar açıktı.

Şimdi ise bu askerî başarıyı siyasal kazanca dönüştürme zamanı gelmişti Türkler için! Bu yüzden de Mustafa Kemal Paşa ve kurmay kadrosu, mütarekenin imzalanması için Yunan ordusunun Doğu Trakya'yı boşaltması konusundaki ısrarını daha güçlü bir şekilde dile getirmeye başladı. Ne de olsa Anadolu kurtarılmıştı ve Doğu Trakya için Çanakkale ya da İstanbul üzerinden karşıya geçmek yeterli olacaktı.

Müttefik Devletler'in temsilcileri, Mustafa Kemal Paşa ve kurmaylarının niyetini anlamış olacaklar ki bu devletlerin yetkilileri 18 Eylül'de, TBMM Hükümeti'ne İstanbul'daki temsilci Hamit Bey aracılığıyla İstanbul

Mustafa Kemal Paşa ve Franklin Bouillon İzmir'de, 1922.

ve Boğazlar civarındaki bölgelerin tarafsızlığının ihlal edilmemesi konusunda bir nota verdiler.[48] Aynı gün Fransız Yüksek Komiseri General Pelle, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek için İstanbul'dan İzmir'e geldi.[49] Pelle, Türk ordusunun tarafsız bölgeye girmemesini önerdi ve Franklin Bouillon'un İzmir'e gelip Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek istediğini bildirdi. Mustafa Kemal Paşa, Türklerin tarafsız bölgeyi tanımadığını ve Türk ordusunun harekâtının Trakya'nın kurtarılmasına kadar devam edeceğini açıkladı.[50] Mustafa Kemal Paşa ayrıca Boğazlar konusunda görüşmeye hazır olduğunu belirttikten sonra İzmir limanında bulunan İtilaf Devletleri donanmasının 24 saat içerisinde limanı terk etmelerini isteyen bir nota verdi.[51] Şevket Süreyya Aydemir'in belirttiği gibi İtilaf kuvvetleri bu nota üzerine "geldikleri gibi gittiler."[52]

---

48 Aybars, age., s. 343.

49 Şevket Süreyya Aydemir (1973): *Tek Adam (*1922-1938), C. III., İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 23.

50 *Nutuk,* C. II, s. 459-460.

51 Aybars, age., s. 343.

52 Şevket Süreyya Aydemir (1966): *Tek Adam, Mustafa Kemal (1919-1922)*, C. II, İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 600.

İngiliz General Harington

Mustafa Kemal Paşa'nın harekâtı İzmir'den yönettiği günlerde, Boğazlar yönüne doğru gelişen Türk ilerleyişini görüşmek üzere Fransız, İngiliz ve İtalyan temsilciler 20 Eylül'de Paris'te bir araya geldiler. Fransa Başbakanı Poincaré, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon ve İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza'nın katıldığı bu toplantıda hem Türk ordusunun ilerleyişini durdurmak hem de Türk tarafıyla yapılacak olan barış konferansına zemin hazırlamak konusu ele alındı.[53]

Bu arada toplantı sonrasında, 23 Eylül'de İtilaf Devletleri'nin dışişleri bakanlarının imzasıyla Mustafa Kemal Paşa'ya; askerî harekâtın durdurulması ve barış konferansının toplanmasıyla ilgili bir nota verdiler.[54] Bu notada Venedik veya başka bir şehirde toplanacak olan İngiliz, Fransız, İtalyan, Japon, Romen, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti ve Yunanistan'ın çağrılacağı bir konferansa, TBMM Hükümeti'nin de temsilci göndermeyi kabul edip etmediği soruldu. Ayrıca görüşmeler sırasında Boğazlar'daki tarafsız bölgelere Türk askerleri gönderilmemesi şartıyla Edirne dâhil olmak üzere Meriç'e kadar olan Trakya topraklarının Türkiye'ye iadesinin olumlu karşılanacağı bildirildi. Diğer yandan İstanbul'un boşaltılması ve yeni Türk devletinin Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmesi de vaatler arasında sıralandı.[55]

Bu arada Türk birlikleri, Çanakkale Boğazı önündeki İngiliz askerlerine epeyce yaklaşmışlardı. General Harington, bu en gerilimli günlerde Lloyd George tarafından kendisine gönderilen ateş açma ve silaha başvurma emrini yerine getirmedi.[56]

Dışişleri bakanlarının devreye girmesi, daha önce İstanbul'daki yüksek komiserleri vasıtasıyla Türklerle muhatap olan Müttefikler'in artık TBMM Hükümeti'ni ve Mustafa Kemal Paşa'yı epeyce ciddiye aldıklarını gösteriyordu.

23 Eylül'e kadar süren toplantı sırasında Müttefikler arasındaki anlaşmazlığı somutlaştıran bir gelişme yaşandı. Fransızlar ve İtalyanlar Çanakkale Boğazı'ndaki askerlerini geri çektiler.[57] Aslında bu beklenmedik bir gelişme değildi. Zira bir yıl kadar önce, 1921 yılı sonlarında İtalyanlar Güneybatı Anadolu'daki işgal bölgelerini tümüyle terk ederken Fransızlar, TBMM Hükümeti ile imzaladıkları Ankara Antlaşması ile savaş durumuna son vermişler, İskenderun Sancağı dışındaki topraklardan askerlerini geri çekmişlerdi. Daha önce işgal ettikleri yerlerde Türklerle savaşmayı bırakan bu iki devletin, Çanakkale Boğazı önlerinde yeni

53 Çufalı, age., s. 808.

54 *Nutuk*, C. II, s. 460; Potyemkin, Bakruşin ve Efimov (haz.), age., s. 365; Aydemir, age., C. III, s. 26; Belen, age., s. 531.

55 Potyemkin, Bakruşin ve Efimov (haz.), age., s. 365; Walder, age., s. 288-289.

56 Aybars, age., s. 343.

57 Walder, age., s. 265.

bir çatışmaya girmeyi göze alamadıkları anlaşılıyordu. Fransa'nın Çanakkale Boğazı'ndan askerlerini çekmesi, İngiltere ile bu bölgede ortak siyaset izlemeyecekleri mesajını verirken İtalyanlar ise 1919 yılındaki Paris Barış Konferansı'nda İzmir ve Batı Anadolu konusunda yalnız bırakılmış olmanın acısını çıkarıyorlardı.

Ancak hemen bir gün sonra Türk kuvvetlerinin Çanakkale'deki tarafsız bölgeyi işgal etmesi üzerine İngiliz birlikleri geri çekilmek zorunda kaldı.[58] Türk ordusunun Misakımillî sınırları içinde bulunan Doğu Trakya'yı kurtarma konusunda kararlı bir tutum izlemesi üzerine General Harington devreye girdi ve 26 Eylül'de Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek Türk kuvvetlerinin tarafsız bölgenin dışına çekilmelerini istedi. Mustafa Kemal Paşa ise TBMM Hükümeti ile Müttefik Devletler arasında bir tarafsız bölge konusunda anlaşma yapıldığı konusunda bilgisinin olmadığını açıkladı ve ayrıca Türk ordusunun bölgedeki harekâtının Yunan ordusunu takip amacı taşıdığını bildirdi.[59]

Aynı günlerde Sovyet Rusya da olaya doğrudan dâhil oldu. Bolşevik yönetim, 24 Eylül'de İngiltere, Fransa, İtalya, Mısır ve Balkan devletlerine bir nota göndererek Yakın Doğu'da ciddi bir sorun çıkması durumunda, bundan bütün Avrupa'nın olumsuz etkileneceğini; sorunun ancak Türk devletinin Boğazlar'a egemen olmasıyla çözümlenebileceğini; Boğazlar'la ilgili kendi çıkarlarına ters düşen bir kararı kabul etmeyeceklerini açıkladı.[60]

İtilaf Devletleri'nin Millî Mücadele'yi Türk-Yunan Savaşı'na indirgeme çabaları Çanakkale Krizi sırasında daha da belirgin hâle gelmişti. Bütün sorumluluğu Yunanistan'a yıkmak için çaba sarf ettikleri anlaşılıyordu. Bu bağlamda Yunan ordusunun Anadolu'dan sonra İstanbul'dan da çekilmesini sağlayarak Türk tarafını sakinleştirmeye çalıştılar. Sonunda Yunan donanması İstanbul Boğazı'ndan çekildi ve bu durum hemen Fransızlar tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya bildirildi.[61] Aynı haber General Harington tarafından da Mustafa Kemal Paşa'ya çekilen telgrafla doğrulandı.[62]

Mustafa Kemal Paşa ise bir gün sonra Harington'a çektiği telgrafta İngilizlerin de tıpkı Fransızlar ve İtalyanlar gibi Anadolu Yakası'nda bulunan askerlerini çektikleri takdirde, Türk kuvvetlerinin de geri çekileceğini ve mülki idareyle polis marifetiyle düzenin sağlanacağını açıkladı.[63]

Mustafa Kemal Paşa'nın temel hedefi, İngilizleri de Fransızlar ve İtalyanlar gibi Anadolu sahillerinden çekilmeye zorlamaktı. Bununla birlikte söz konusu hedefe, İngilizlerle sıcak bir çatışmaya girmeden ulaşmak daha da önemliydi. Dikkat edilen bir başka nokta ise Fransızlar ve İtalyanlar ile olan iyi ilişkilerin devam ettirilmesiydi. Bu bağlamda Franklin Bouillon'un Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek için İzmir'e gelmesi, Çanakkale Krizi için dönüm noktası oldu. 25 Eylül'de İzmir'e gelen Bouillon, Mustafa Kemal Paşa'ya barış konferansı başlamadan evvel Türkiye'nin Meriç'e kadar olan Doğu Trakya'yı alacağına dair güvence vererek Türk ordusunun durdurulmasının ve Türk tarafının Mudanya'da yapılacak olan ateşkes görüşmelerine katılmasının yolunu açtı.[64]

29 Eylül'de yeniden toplanan İngiliz kabinesi bir kez daha Türklere nota verilmesini istedi. Harington'a gönderilen telgrafta Türk askerlerinin tarafsız bölgeyi terk etmelerini istemesi, aksi takdirde ateş açılması için emir vermesi bildirildi.[65] Ancak bu notada yer alan talimatlar da Harington tarafından yerine getirilmedi.[66]

58 Walder, age., s. 290-191.

59 *Türk İstiklal Harbi, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı (31 Ağustos - 18 Eylül 1922)*, C. II, 1995, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, s. 42-44; Mustafa Onar (1995): *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, C. II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 380.

60 Belen, age., s. 521; Aybars, age., s. 344.

61 Aybars, age., s. 344.

62 Eyyupoğlu, age., s. 118.

63 age., s. 119.

64 Sonyel, age., s. 279.

65 Walder, age., s. 334.

66 age., s. 348-349; Aybars, age., s. 344.

Bu arada Franklin Bouillon ile görüşmesi sonrasında Mustafa Kemal Paşa, sürüncemede bıraktığı İtilaf Devletleri'nin 23 Eylül 1922 tarihli notasına, 29 Eylül'de cevap verdi. Buna göre Mudanya'da toplanacak olan ateşkesle ilgili konferansa TBMM Hükümeti katılmayı kabul etmişti.[67]

Aynı gün İngiltere'nin başkentinde de ilginç bir gelişme yaşandı. Lord Curzon, TBMM'nin Londra temsilcisi Dr. Reşat Nihat Bey'i kabul ederek onunla bir görüşme yaptı.[68] Ağustos ayı içerisinde TBMM Hükümeti Dâhiliye Vekili Fethi Bey ile görüşmekten kaçınan Lord Curzon'un Yunan ordusunun su götürmez yenilgisi karşısında Mustafa Kemal Paşa'yı ve TBMM'yi daha fazla dikkate aldığı anlaşılıyordu. Bununla birlikte Lord Curzon'un geleneksel başat İngiliz politikasından vazgeçtiği de söylenemezdi. Bu görüşmede Curzon, Harington'a Türkler'den en kısa zamanda tarafsız bölgeden çekilmelerini istemesiyle ilgili bir talimat verildiğini hatırlattı ve Dr. Reşat Nihat Bey'den bunun Mustafa Kemal Paşa'ya bildirilmesini istedi. Reşat Nihat Bey ise Harington'a gönderilen talimatın ve notanın 24 saat ertelenmesini istedi. Ancak İngilizler, bunun bir oyalama olduğunu düşünerek Reşat Nihat Bey'in önerisini dikkate almadılar.[69]

Londra'da bunlar yaşanırken hem Harington'a gönderilen talimatın alınıp alınmadığı konusunda hem de Türklerle İngilizler arasında bir çatışmanın başlayıp başlamadığı belirsizliği devam ediyordu. Pek çok kişinin beklediği çatışma yaşanmadı. Yukarıda da belirtildiği gibi General Harington gönderilen talimata uymadığı gibi Türklere de herhangi bir nota vermemişti. Kısacası Harington, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'un da görüşünü alarak Türklerle savaşı değil, müzakere yolunu tercih etmişti.[70]

Böylece Çanakkale Krizi bir Türk-İngiliz çatışması çıkmadan aşılmış oldu. Kuşkusuz bu krizin bir savaşa dönüşmemesinde, bölgedeki İngiliz komutan General Harington ile İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Horace Rumbold'un ve Fransız politikacı Franklin Bouillon'un ciddi katkısı olmuştu. Mustafa Kemal Paşa ise Büyük Taarruz ile elde ettiği askerî zaferin gerisine düşmemeye özen gösteren ama İngilizlerle çatışmaya değil müzakereye öncelik veren bir yaklaşım göstermişti.

Sonuçta Mudanya'da yapılması öngörülen ateşkes görüşmeleri için en önemli engel görünen Türk-İngiliz anlaşmazlığı herhangi bir silahlı çatışma olmadan aşıldı ve barış konferansına kadar uzanan yol açılmış oldu.

Ancak Mudanya Mütarekesi görüşmeleri de beklendiği kadar kolay ve sakin geçmedi. Ateşkes görüşmelerinin başladığı 3 Ekim'den imzalandığı tarih olan 11 Ekim 1922'ye kadar çatışma ihtimali tümüyle ortadan kalkmadı. Görüşmelerin her an kesilme ihtimaline karşı Türk ordusu hazır tutuldu. Görüşmelerde Mustafa Kemal Paşa ile Franklin Bouillon arasındaki görüşmelerde ortaya çıkan uzlaşının ana noktasını oluşturan Yunan ordusunun Doğu Trakya'dan çekilmesi teminatı, Türk tarafının temel hareket noktası ve elde etmek istediği vazgeçilmez kazanım oldu. Bu nedenle söz konusu teminatın ihlali durumunda Çanakkale Krizi'nin yeniden canlanması ihtimal olarak mütarekenin imzalanmasına kadar ortadan kalkmadı.

Mudanya Mütarekesi'nin 11. maddenin de devamı niteliği taşıyan ve detaylı bir şekilde düzenlenen 12. maddesi de barış antlaşmasıyla ilgilidir:

> Müttefik Devletler kuvvetleri şimdi bulundukları topraklarda kalacaklardır. Bu topraklara Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Barış Konferansının kararlarına değin, saygılı olmağı üstlenir. İşbu topraklar şunlardır:
>
> İstanbul Yarımadasında: Karadeniz kıyısında Pedima'nın yedi kilometre kuzeybatısındaki bir noktadan, Istranca, Mertekli, Kışağılı, Sinekli, Karasinan Çiftliği, Kadıköy, Yenice, Kadurina Çiftliği, Kalikratya'ya dek (tüm bu yerler içeride kalmak üzere) uzanan çizginin doğusundaki yarımadanın tümü;

67 Aybars, age., s. 344.
68 Walder, age., s. 341.
69 Sonyel, age., s. 278.
70 age., s. 278.

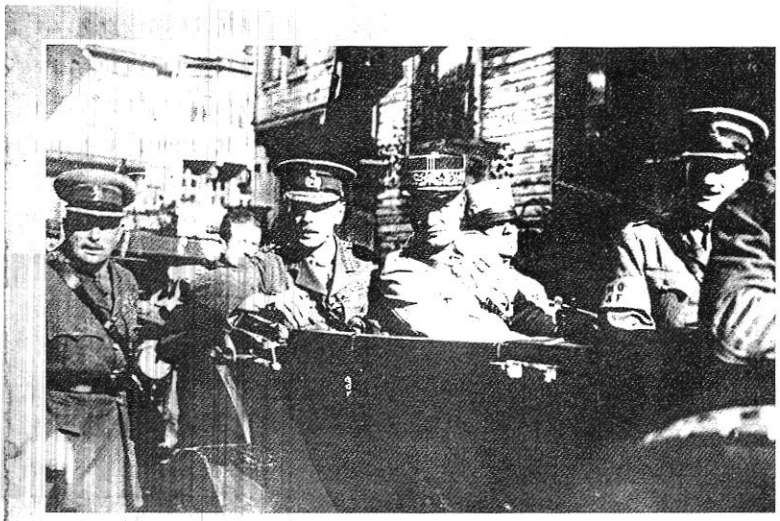

Mudanya Mütarekesi'ndeki işgal kuvvetleri komutanları generaller Charpy, Harington ve Monbelly.

> Gelibolu Yarımadasında: Baklaburnu, Saros Burnu, Bolayır ve Soğluma ağzı (tüm bu yerler içeride kalmak üzere) çizgisinin güneyinde kalan Gelibolu Yarımadasının tümü.[71]

Bu hüküm Müttefikler'in tümünü ilgilendiriyor gibi görünmesine karşın, Boğazlar'da kalacak olanlar sadece İngilizlerdi. Çünkü İtalyanlar ve Fransızlar bölgeden askerlerini önceki günlerde çekmişlerdi.[72] Aslında Müttefikler'in Boğazlar'ın ve İstanbul'un boşaltılmasını barış antlaşmasının imzalanması koşuluna bağlamaları tipik bir teminat işgali niteliği taşıyordu. Teminat işgali tarihte zaman zaman görülen bir baskı aracıydı. Örneğin Alman birliğinin kurulması sürecinde Prusya-Fransa Savaşı sonrasında imzalanan Frankfurt Antlaşması'nda yaşanmıştı. Buna göre Fransa, Almanya'ya savaş tazminatı olarak 5 Milyar Fransız Frangı vermeyi ve bu ödeninceye kadar da Fransa'nın kuzey kısımlarının Almanya'nın işgali altında kalmasını kabul etmişti.[73] Fransızlar da söz konusu tazminatı en kısa zamanda ödeyip Alman ordusunun işgalindeki yerleri kurtarmak için yoğun bir çaba sarf etmişlerdi.

Mudanya Mütarekesi'ndeki barış antlaşmasının imzalanmasına şart koşulan hükümler bunlarla sınırlı değildi. 13. Madde, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Barış Antlaşmasının onaylanmasına değin, Doğu Trakya'ya kuvvet geçirmemeği, orada bir ordu toplamamağı ve bulundurmamağı yükümlenir." biçiminde düzenlenmişti.[74] Bu madde ile TBMM, idari yönetimini geri aldığı Doğu Trakya'yı dış saldırılardan korumak konusunda güçsüz kılınmıştı.

Mütarekenin imzalanmasından sonra 19 Ekim 1922'de Refet Paşa ve beraberindeki 100 kişilik jandarma birliği İstanbul'a girdi ve şehirdeki yüksek komiserlerle Doğu Trakya'nın devir teslim konusunu görüşmeye başladı. Yüksek komiserler 20 Kasım'a kadar Doğu Trakya'nın boşaltılacağını vadettiler.[75]

Bu arada Lozan Konferansı da 20 Kasım 1922'de başladı. İsmet Paşa, Dr. Rıza Nur ve Hasan beyler

71 Soysal, age., s. 65-66.

72 İsmet İnönü (1987): *Hatıralar*, 2. Kitap, Ankara: Bilgi Yayınevi, s. 37.

73 Rifat Uçarol (2015): *Siyasi Tarih (1789-2014)*, İstanbul: Der Yayınları, s. 301.

74 Soysal, age., s. 66.

75 İsmail Eyyupoğlu (2002): *Mudanya Mütarekesi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 262.

tarafından temsil edilen TBMM Hükümeti, heyete Misakımilli'yi esas alan 14 maddelik talimatnameyle bir yol haritası oluşturmuştu. 4 Şubat 1923'te kesintiye uğrayan konferans, 23 Nisan'da yeniden başladı ve bu kez görüşmelerde uzlaşma sağlandığı için 24 Temmuz 1923'te antlaşmanın imzalanmasıyla sona erdi.[76]

Antlaşmanın asıl metnine Türk topraklarının tahliyesi ile ilgili herhangi bir hüküm konulmazken İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilerle Türk heyetinin imzasının bulunduğu bir protokol ve bildiri hazırlandı. 24 Temmuz 1923'te imzalanan protokol ve bildirinin birinci maddesine göre Lozan'da kararlaştırılan barış antlaşması ve öteki senetlerin TBMM tarafından onaylanmış olduğu Müttefik Devletler'in İstanbul'daki yüksek komiserlerine bildirilir bildirilmez işgal edilen toprakların boşaltılması işlemlerine başlanacaktı. Bu işlemler Çanakkale Boğazı'nda, Marmara Denizi'nde ve Karadeniz Boğazı'nda durmakta olan İngiliz, Fransız ve İtalyan savaş gemilerinin çekilmelerini kapsayacaktı. Söz konusu protokolün ikinci maddesine göre tahliye işlemleri altı haftalık bir süre içerisinde tamamlanacaktı.[77]

Söz konusu protokol sadece Müttefik Devletler'in askerlerinin çekilmesiyle ilgili düzenlenmemişti. Aynı metinde daha önce Osmanlı Devleti'ne ait olup Mondros Mütarekesi gereğince İtilaf Devletleri tarafından el konulan Yavuz Sultan Selim ile diğer savaş gemilerinin yanı sıra silah ve cephaneler ile diğer savaş malzemesinin altı haftalık süre içerisinde Türkiye'ye geri verilmesine dair hükme de yer verildi.[78]

Protokolün yedinci maddesinde Türk-İngiliz ilişkilerini etkileyecek cümlelere yer verildi. Buna göre Türkiye ile Irak arasındaki sınıra ilişkin görüşmelerin İstanbul ve Boğazlar'ın tahliyesinin tamamlanır tamamlanmaz başlaması ve antlaşmada belirtilen dokuz aylık sürenin bu görüşmelere başlangıç olacak tarihin işlemesi konusunda görüş birliğine varıldığı belirtildi.[79]

Ama antlaşmanın imzalanması, tüm sorunların hemen çözümünü sağlamadı. Çünkü Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girip hüküm ifade etmesi ancak antlaşma metninin ilgili devletlerin parlamentoları tarafından onaylanması durumunda gerçekleşecekti.

İlk toplantısını 11 Ağustos 1923'te yapan İkinci Dönem TBMM'nin gündemine aldığı ilk konu Lozan Barış Antlaşması'nın onaylanması oldu. 21 Ağustos'ta başlayan Lozan Barış Antlaşması ve ek protokolleri üzerindeki görüşmeler, 23 Ağustos'a kadar devam etti ve aralarında İtilaf Devletleri'nin işgal ettikleri yerlerden çekilmelerine dair protokolün de bulunduğu belgeler Meclis tarafından onaylandı.[80]

Aynı gün saat 22.00 gibi durum İsmet Paşa tarafından İstanbul'daki İngiliz, Fransız ve İtalyan yüksek komiserliklerine bildirildi.[81] Bir gün sonra da İngilizler, İstanbul'u Anadolu Yakası'ndan itibaren boşaltmaya başladı. Tahliyenin ilk gününde İstanbul'dan ikisi Mısır'a, biri İngiltere'ye gitmek üzere üç nakliye gemisi ayrıldı. Bir gemi de Kilyos'tan kalkmıştı.[82] İstanbul ve çevresindeki yabancı askerlerin tahliyesi gün gün devam etti ve 2 Ekim 1923'te tamamlandı.[83] Lozan Antlaşması'nın TBMM'de 23 Ağustos 1923'te onaylandığı düşünülürse İngiliz işgal birlikleri, antlaşmada öngörülen altı haftanın tamamlanmasını beklemeden çekilmeyi tamamlamışlardı. Türkiye de Lozan Antlaşması'nı

76 Lozan Konferansı için bakınız: Ali Naci Karacan (1943): *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, İstanbul: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları; Cemil Bilsel (1933): *Lozan*, C. II, İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası; Bilâl N. Şimşir (1990-1994): *Lozan Telgrafları*, 2 Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları; *Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler*, 1969, (çev.) Seha L. Meray, I. Takım, I. Cilt, I. Kitap, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

77 *TBMM Zabıt Ceridesi*, II. Dönem, I. Cilt, s. 192; *Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler*, C. 8, s. 10-11.

78 *TBMM Zabıt Ceridesi*, II. Dönem, I. Cilt, s. 192; *Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler*, C. 8, s. 11.

79 TBMM Zabıt Ceridesi, II. Dönem, C. I, s. 193; *Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler* Tutanak, 8. Cilt, s. 12.

80 TBMM Zabıt Ceridesi, II. Dönem, I. Cilt, s. 282.

81 Kolektif-Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (1934): *Tarih IV. Türkiye Cumhuriyeti*, İstanbul: Devlet Matbaası, s. 142; Bilâl N. Şimşir (2012): *Yaşayan Lozan*, Ankara: Bilgi Yayınevi, s. 640.

82 Şimşir, *Yaşayan Lozan*, s. 641; Mahir Aydın (2011): *İstanbul Kurtulurken. İstanbul'un Kurtuluş Bayramı*, İstanbul: İlgi Kültür ve Sanat Yayınları, s.138.

83 Bilsel, age., s. 424.

imzaladıktan hemen sonra antlaşma metnini ilk onaylayan ülke olarak teminat niteliği taşıyan işgalden kurtulmuştu.

6 Ekim 1923'te ise Şükrü Naili Paşa komutasındaki Türk birlikleri İstanbul'a girdi ve halk tarafından coşkulu bir şekilde karşılandı. Böylece yaklaşık beş yıllık fiili işgal sona ermiş oldu. Artık Ankara'nın yeni Türk devletinin başkenti olması için hiçbir engel kalmamıştı.

Sonuç

Türk-İngiliz ilişkilerinin geçmişi çok eski tarihlere kadar uzanır ve süreç içerisinde dalgalı bir seyir izler. Özellikle 19. yüzyılın başlarından son çeyreğine kadar devam eden dönemdeki ilişkilerin, göreceli olarak dostane ve belli bir seviyede güven ortamında geliştiği söylenebilir. Ama I. Dünya Savaşı'na kadar Türk-İngiliz ilişkileri, doğrudan sıcak çatışmaya sahne olmadı. I. Dünya Savaşı ise sanki birikmiş olan gerilimin dışa yansıması gibi Osmanlı Devleti'nin en fazla cephede savaştığı devlet İngiltere oldu. Çanakkale'den Mısır'a, Hicaz-Yemen'den Suriye-Filistin'e ve Irak'a; Akdeniz'den Kızıldeniz'e kadar uzanan geniş bir coğrafyada Türk-İngiliz çatışması gerçekleşti. Yıllardır savaşmayan iki ülke, I. Dünya Savaşı sona erdiğinde birbirlerinin en büyük hasmı hâline geldiler.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nı kaybetmesi, İngiltere'nin pek de dışa vurmadığı Türk karşıtlığı politikalarının açığa çıkmasına vesile oldu. Doğu Sorunu'nun çözümünde başat devlet olan İngiltere hem kendisi hem de müttefikleri lehine askerî, siyasi ve ekonomik hamleler yaptı. Daha doğrusu Osmanlı Devleti'nin tasfiyesinde lider siyasi güç olmayı tercih etti. Bunu yaparken Yunanistan'dan, Rum ve Ermenilerden de destek almayı ihmal etmedi. İngiltere'nin Orta Doğu'daki başarısı, Fransa'nın, İtalya'nın ve Yunanistan'ın Anadolu'daki varlıklarının güvencesi oldu.

Ancak Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi sırasında beklenmedik bir gelişme yaşandı. Anadolu ve Trakya'da bu büyük Türk imparatorluğunun paylaşılmasını kabullenmeyen siyasi ve askerî oluşumlar türedi. İngiltere'nin Yunanistan'a vekâlet verdiği ve anti-emperyal bir nitelik taşımasına karşın ağırlıklı olarak bir Türk-Yunan Savaşı şeklinde cereyan eden Millî Mücadele'de Yunan ordusunun Anadolu'dan çıkarılmasından sonra Türkler ile İngilizler başa baş kaldı. Çünkü Fransızlar ve İtalyanlar yaklaşık bir yıl önce Anadolu'daki işgal durumuna son vermişlerdi.

Türklerle İngilizlerin hem kendi güçlerini hem müttefiklerinin tutumunu sınadıkları coğrafi bölge ise Çanakkale Boğazı önleri oldu. Burada 1922 yılının Eylül ayı boyunca bir Türk-İngiliz gerginliği yaşandı. Kriz, gün gün hatta saat saat tırmandı ve bir savaşa dönmeden sona erdi. Savaş çıkmadı ama yaşanan dönemde her an savaş çıkacak gibi bir durum vardı. Öyle ki Türk-İngiliz ilişkilerinin tarihini yazan bir araştırmacının gün gün incelemek zorunda kalabileceği bir kriz yaşandı Çanakkale'de!

Çanak(kale) Krizi, İtilaf Devletleri arasındaki görüş ayrılıklarını bir kez daha hatırlattı. Yunan ordusunun bozguna uğramasının yanı sıra Fransa ve İtalya'nın Türklerle anlaşmış olması, İngiltere'nin elini zayıflattı. I. Dünya Savaşı'ndan zaten yorgun çıkan ve ciddi ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya kalan İngiltere'de kamuoyunun savaş karşıtı duruşu da İngiltere'nin ısrarcı olmasını engelledi. Kısacası içten ve dıştan yeterince destek alamayan İngiliz Hükümeti'nin, Çanak Krizi'nde savaşı göze alacak maddi ve manevi takati yoktu.

Buna karşılık Türkler ve Başkomutan Mustafa Kemal Paşa açısından Anadolu'dan sonra Trakya'nın da Yunan ordusundan temizlenmesi, nihai zafer için vazgeçilmez bir hedefti. İstanbul'un işgal altında olduğu bir dönemde, Çanak Krizi'nde geri adım atmak başkentten de vazgeçmek anlamı taşıyabilirdi. Oysa Trakya'ya geçmek, önce Çanakkale Boğazı'nı, ardından da İstanbul ve Boğazı kurtarmak demekti. Bu açıdan bakıldığında yaşanan kriz, belli bölgenin ele geçirilmesi ve güç sınanmasından öte anlam taşıyordu. Türk tarafı, krizde geri adım attığı takdirde ateşkes görüşmelerinde

İngiliz General Harington, TBMM İstanbul Temsilcisi Dr. Adnan (Adıvar) Bey ve Selahattin (Adil) Paşa İstanbul'un kurtuluşu kutlamalarında.
(Suna ve İnan Kıraç Vakfı Koleksiyonu)

ve barış konferansında güç gösterisinde bulunamayacağının farkındaydı. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa, 26 Ağustos 1922'de başlattığı genel saldırıyı yarım bırakmak niyetinde değildi.

Bununla birlikte Mustafa Kemal Paşa, Türk tarafının kriz sırasında elde ettiklerini kaybetmesini de istemiyordu. Zaten Millî Mücadele'nin başından beri müzakere kapılarını hiç kapatmamıştı. 1921 yılı başlarındaki Londra Konferansı'na temsilci gönderilmesi de bu anlayışın bir sonucuydu. Ama 1922 yılı sonlarında durum, 1921 yılı başlarından çok farklıydı. Yunan ordusu Anadolu'da kesin olarak yenilgiye uğratılmıştı. Artık İngiltere'nin Yunan ordusundan umudu kalmamıştı. Böyle bir durumda bile Mustafa Kemal Paşa müzakereden kaçınmayacaktı. Ama masaya ne şekilde otursa otursun güçlü kalkacağını biliyordu. Bu nedenle ateşkes görüşmelerinin tartışıldığı günlerde, sadece Yunan ordusunu etkisiz bırakmakla kalmamış, başta İngiltere olmak üzere diğer Müttefik devletleri de İstanbul ve Boğazlar konusunda sıkıştırmaya başlamıştı. Çanak(kale) Krizi, Türk tarafının Müttefik Devletler'in ateşkes görüşmelerine razı edilmesi için son hamle oldu. Çanak Krizi esnasında hem İngiltere'nin kararlılığı sınandı hem de Müttefikler arasındaki dayanışmanın bulunmadığı somut olarak görüldü.

Aslında Çanakkale Krizi sonuçları itibarıyla İngiltere merkezli Müttefik Devletler'in Çanakkale Boğazı'ndaki ikinci yenilgisi oldu. İngilizlerin ikinci kez örtülü de olsa geri çekilmesi sömürge ve yarı sömürge ülkelerde yakından izlendi. Özellikle Hindistan'da heyecan yarattı.

Özellikle Yunanistan'ın Batı Anadolu'da uğradığı bozgunun erken dönem iç siyasi sonuçları, bu ülkede Çanakkale Krizi sırasında kendisini gösterdi. İlginç bir şekilde kriz devam ederken başka bir deyişle Türk ordusu ilerlerken Yunanistan'da önce hükümet, ardından kral değişti. Bu bir rejim bunalımı demekti ve Anadolu'da yaşanan bozgun bu bunalımı tetiklemişti. Aslında bu gelişmeler Yunanistan'da kısa bir süre sonra kurulacak olan cumhuriyetin ilk habercisi oldu.

Benzer iç siyasi değişiklikler İngiltere'de de yaşandı. Ama biraz daha gecikmeli olarak! Çanakkale Krizi'nin sonra erdiren Mudanya Mütarekesi sonrasında bu kez İngiltere'de kabine değişikliği yaşandı. Seçimlere gidildi ve sıkı bir Yunan destekçisi olan George Lloyd'un siyasi hayatı son buldu. Lloyd'un yerine Bonar Law yeni hükümeti kurdu.

İtalya'da ise Çanak Krizi ve Mudanya'dan hemen sonra Benito Mussolini bir darbeyle iktidara geldi. İtalya'da faşizmin yükselişinde Çanak Krizi ve Mudanya Mütarekesi'nin ne derece etkili olduğunu somut olarak belirlemek mümkün değildi elbette! Ama dönem olarak hem Anadolu yaşananlar hem de İtalya'da olup bitenler örtüşüyordu.

Fransızlar ve İtalyanlarla zaten bir çatışma girme ihtimali neredeyse yok denecek kadar azdı. Bu süreç İngilizlerle de sıcak bir çatışmaya girilmeden atlatıldı. Hem de o dönemde dünyanın patronu gibi görünen bir sömürgeci güce karşı! Çanak Krizi'ndeki Türk kararlılığı, Doğu Trakya konusunda teminat alınması sonucu doğurduğu gibi Mudanya Mütarekesi'nden sonra Lozan Konferansı'nda da TBMM Hükümeti heyetinin elini güçlendirdi.

Sonuçta İstanbul'un ve Boğazlar'ın tarihine bakıldığında, 1353 ve 1453'ten sonra 1923 de bu bölgenin Türk egemenliğinde kalması açısından bir kırılma teşkil etti. Çanak Krizi sırasındaki Türk tutumu, 2 Ekim 1923'te Boğazlar'ın Müttefik orduları tarafından boşaltılıp 6 Ekim'de Türk devletinin idari kontrolüne girmesine kadar uzanan olayların başlangıcı oldu.

Kaynakça

Akgün, Seçil (1981): "Ankara Andlaşması, Hazırlanış ve Önemi", *Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer'e Armağan*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Akşin, Sina (1976): *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul: Cem Yayınevi.

Ali Fuat Cebesoy (1982): *Moskova Hatıraları*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Armaoğlu, Fahir (1983): *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Atay, Falih Rıfkı (1980): *Çankaya*, İstanbul: Bateş Yayınları.

Aybars, Ergün (1984): *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Aydemir, Şevket Süreyya (1966): *Tek Adam, Mustafa Kemal (1919-1922)*, C. II, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydemir, Şevket Süreyya (1973): *Tek Adam* (1922-1938), C. III, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydın, Mahir (2011): *İstanbul Kurtulurken. İstanbul'un Kurtuluş Bayramı*, İstanbul: İlgi Kültür ve Sanat Yayınları.

Bayur, Hikmet (1963): *Atatürk Hayatı ve Eserleri*, Ankara: Güven Basımevi.

Belen, Fahri (1983): *Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Bilsel, Cemil (1933): *Lozan*, II. Cilt, İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası.

Bozkurt, Abdurrahman (2014): *İtilaf Devletleri'nin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Çağlayan, Kaya Tuncer (2017): "Çanak(Kale) Krizi'nde İngiltere'nin Askeri Durum", *Turkish Studies*, Volume: 12, Issue: 9.

Çufalı, Mustafa (1999): "Çanakkale Krizi ve Lloyd George'un İktidardan Düşmesi: Eylül-Ekim 1922", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XV, S. 45, Kasım.

Erdem, Nilüfer (2010): *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı 1919-1923*, İstanbul: Derlem Yayınları.

Erim, Nihat (1953): *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Evans, Laurence (1972): *Türkiye'nin Paylaşılması*, (çev.) Tevfik Alanay, İstanbul: Milliyet Yayınları.

Eyyupoğlu, İsmail (2002): *Mudanya Mütarekesi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Fethi Okyar (1980): *Üç Devirde Bir Adam*, (haz.) Cemal Kutay, İstanbul: Tercüman Yayınları.

İsmet İnönü (1987): *Hatıralar*, 2. Kitap, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Jaeschke Gotthard (1963): *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Jaeschke, Gotthard (1971): *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Karacan, Ali Naci (1943): *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, İstanbul: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları.

Kemal Atatürk (1969): *Nutuk*, C. II, İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları.

Kemal Atatürk (1971): *Nutuk*, C. I, İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları.

Kolektif (1992): *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*, C. I, Eskişehir: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kolektif-Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (1934): *Tarih IV. Türkiye Cumhuriyeti*, İstanbul: Devlet Matbaası.

Kurat, Yuluğ Tekin (1986): *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara: Turhan Kitabevi.

Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler, 1969, (çev.) Seha L. Meray, I. Takım, I. Cilt, I. Kitap, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.

Meray, Seha L.; Olcay, Osman (1977): *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Onar, Mustafa (1995): *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, C. II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Özalp, Kazım (1985): *Milli Mücadele (1919-1922)*, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Potyemkin, V.; Bakruşin, S.; Efimov, A. (haz.) (1979): *Uluslararası İlişkileri Tarihi*, C. III, (çev.) Attila Tokatlı, İstanbul: May Yayınları.

Sonyel, Salahi (1986): *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Şimşir, Bilâl N. (1990-1994): *Lozan Telgrafları*, 2 Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Şimşir, Bilâl N. (2012): *Yaşayan Lozan*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Tağmat, Çağla D. (2018): *Lozan Konferansı'nda Yunan Diplomasisi*, İstanbul: Libra Yayınları.

Tağmat, Çağla D. (2022): "Yunanların Gözünden Türk Büyük Taarruzu ve İzmir'in Yeniden Doğuşu", *Türkiye Günlüğü*, S. 151.

TBMM Gizli Celse Zabıtları.

TBMM Zabıt Ceridesi.

Tunaya, Tarık Zafer (1986): *Türkiye'de Siyasal Partiler, Mütareke Dönemi*, C. II, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi, Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922), C. II, Ks. 6, 2. Kitap, 1995, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

Türk İstiklal Harbi, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı (31 Ağustos - 18 Eylül 1922), C. II, 1995, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

Türk İstiklâl Harbi. İstiklâl Harbi'nin Son Safhası, C. II, Ks. 6, 4. Kitap, 1995, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

Türk İstiklal Harbi. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, C. I, 1996, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

Türkgeldi, Ali Fuat (1948): *Mondros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, Ankara: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları.

Uçarol, Rifat (2015): *Siyasi Tarih (1789-2014)*, İstanbul: Der Yayınları.

Walder, David (1970): *Çanakkale Olayı*, (çev.) M. Ali Kayabal, İstanbul: Milliyet Yayınları.

